

Fig. 1. Kirken set fra nord. NJP fot. 1994. – *Nordansicht der Kirche.*

DARUM KIRKE

GØRDING HERRED

Kirken var viet S. *Laurentius* (jfr. (†)højaltertavle og (†)sidealtertavle nr. 2).¹ En sognepræst i Darum nævnes 1263.² Kirken blev 1278 inkorporeret i skolemesterens (skolastens) præbende ved Ribe domkapitel,³ hvorefter præsterne havde status af vikarer,⁴ der i 1400'rne ses at have resideret i sognet. Således nævnes der i årene mellem 1462 og 1532 flere sognepræster i Darum,⁵ hvis underordning gav sig udslag i en afgift til skolemesteren.⁶

Det rige sogn havde i middelalderen og nyere tid betydelige tiendeindtægter. I kirkelisten i Ribe Olde-moder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til den højeste afgift, 8 skilling sølv (jfr. s. 1020f.).

Et *Vor frue alter* (jfr. (†)sidealtertavle nr. 1) nævnes i Varde syssels kirkestol i begyndelsen af 1600'rne.⁷

Kronen skødede 1679 kirken til oberst Johan Rantzau til Bramminge Hovedgård,⁸ og kirken hørte herefter under denne gård⁹ indtil o. 1881,¹⁰ da den blev

afhændet til møllerne i Gørding og Hunderup.¹¹ Kirken er overgået til selveje efter 1910.

Ved klokkeskatten 1528 fik kirken tilbageleveret en klokke, som den havde afgivet (se inventar).

Biskop Hans Adolph Brorson beklagede i sin beretning, at kun få medlemmer af menigheden var mødt op ved visitatsen 1750, fordi de samme dag var tilsagt til hovarbejde.¹²

Sagn. Kirken skal oprindeligt have ligget i nærheden af præstegården, midt i byen.¹³ Den er bygget af sten fra Toesmarken, som trolden Breum fra Breum banker kastede efter trolden Toes på Toesbanke.¹⁴

Mønter. Ved kirkens restaurering 1979 fandtes ved harpning af gulvlagene fra skibets nordre del i alt 12 mønter. Den ældste danske var en kobbersterling slået under Erik af Pommern. Blandt tyske mønter var fire mecklenborgske oksehovedbrakteater samt en regnepenning fra Nürnberg.¹⁵

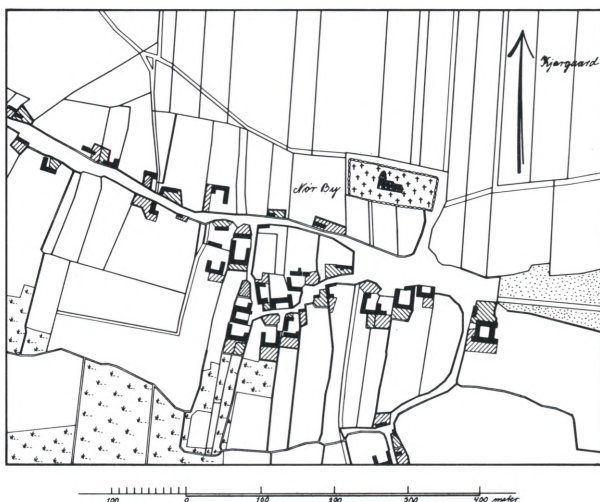

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000, målt af Christian Gylding 1820. Rettelser medtaget til 1860. Kopieret af Anna Thorsen. – *Katasterkarte, vermessen 1820. Berichtigung bis 1860 mitgenommen.*

Kirken ligger nord for landsbyen, stadig med frit udsyn over det dyrkede land mod nord. Før tilplantning var der fra kirkegården en storslået udsigt mod vest ud over marsken og Vadehavet mod Fanø, fastholdt i en tegning af Valdemar Koch 1885 (fig. 4). Den langstrakte kirkegård (fig. 2) har bevaret sin gamle form bortset fra en udvidelse mod nord 1931.¹⁶ Kirkegårdens hegnes af stensatte jorddiger, hvis kampesten blev kløvet 1887-88.¹¹ Det nordre dige er flyttet ud i forbindelse med udvidelsen.

Kirkegårdens gamle hovedindgang syd for våbenhuset er en køreport (fig. 3) fra 1796.¹⁷ Den lukkes af hvidmalede stakitfløje, ophængt mellem to murede og hvidtede piller. Pillerne afsluttes som aftrappede, lidt svejfede pyramider, der formodentlig tidligere har været afdækket med bly (sml. fig. 4). De krones hver af en urneformet knop af granit. En ganglåde vest for porten, nu også lukket med en stakitfløj, havde i 1800'rne et drejeligt »korstræ«. ¹⁸ En port i kirkegårdens nordside, der leder ind fra parkeringspladsen, er opført 1931 som en efterligning af den førnævnte og med genanvendelse af gamle granitknopper.

Kirkegårdens *†indgange* bestod i ældre tid af den ovennævnte port (med låge) i syd, der gav adgang fra landsbyen, og af fodgængerlåger i øst og vest. De omtales 1791¹⁹ som »port og tre

stetter med jernriste«. ²⁰ Porten ønskedes fornyet 1788,¹⁹ da den var i stykker og ikke kunne holde kreaturerne ude. Synsmændene fandt 1796, at der skulle opføres tre nye stetter ved kirken, fordi »de gamle var blevet til vansk, da nedrige mennesker havde fjernet blyet, hvormed de var belagt«. ¹⁷ Den østre indgang blev efter 1883²¹ flyttet til diget nord for kirken, hvorfra den igen blev rykket frem ved kirkegårdens udvidelse 1931 og ændret til en port. Den vestre »stette«, hvis piller havde samme form som sydportens, er nedlagt efter 1885, da den endnu ses på Kochs tegning (fig. 4).

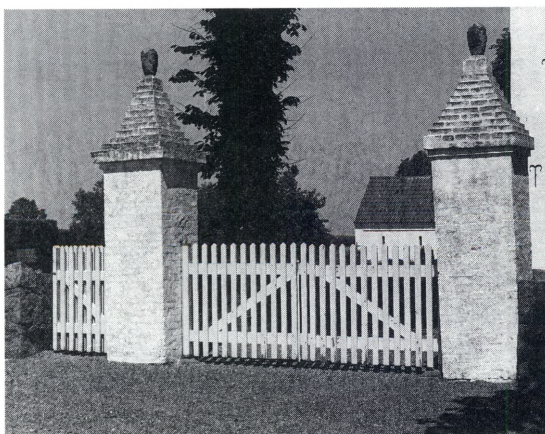

Fig. 3. Søndre kirkegårdsport, opført 1796 (s. 3024). NJP fot. 1994. – *Südliches Friedhofstor, 1796.*

Fig. 4. Kirken og kirkegården set fra sydøst. Blyantstegning af Valdemar Koch 1885. – *Kirche und Friedhof, Südostansicht. Zeichnung, Bleistift, 1885.*

Den græsklædte kirkegård²² ønskedes 1863 forsynet med gange, der skulle afsættes i $2\frac{1}{2}$ alens bredde. Et forslag til planering og beplantning blev fremlagt 1883.²³ Tegningen 1885 (fig. 4) viser den åbne kirkegård med nyplantede træer og hække. Kirkegården var 1947 omkranset af store træer. Heraf er rækken indenfor det søndre dige, gamle elm og ahorn, stadig tilbage. I det gamle nordskel står en fuldkronet elm og rødøg. Der er hække af seljerøn i øst og vest. En regulering af kirkegårdens nordre del er foretaget efter 1981 efter forslag af landskabsarkitekt Finn Andersen, Fredericia.¹⁶

Et *ligkapel* nordvest for kirken er opført 1944 (ark. Chresten Jensen, Bramminge). Det er en hvidkalket og teglhængt bygning med gavle i øst og vest. I porten, i østenden, har den lokale smed udført følgende indskrift med runer i jernet: »Naar her du lades inde, hvorlunde da dit minde«.

BYGNING

Den lange kirke (35,5 m) er resultatet af flere udvidelser og tilføjelser. Kernen er en romansk bygning bestående af kor og skib, oprindelig

med $\dagger$ apsis. Denne kirke, der var opført af kvadersten og tuf, blev tidligt udvidet i vest, i hvilken forbindelse man flyttede de to døre. Koret blev forlænget og omdannet til et hvælvet rum i tiden 1250-1300. I senmiddelalderen tilføjedes et våbenhus ved det forlængede skibs sydside og et tårn ved vestenden. En $\dagger$ tagrytter over skibets østende, et middelalderligt messeklottespir, blev nedtaget 1741. Orienteringen har betydelig afvigelse til syd.

$\dagger$ Trækirke(?). Ved en orienterende undersøgelse 1967 i forbindelse med indføring af varmerør fra kirkegården til kalorifergrav i skibets nordøstre hjørne fandtes nedgravninger, der måtte tolkes som grave hørende til en forgænger for den nustående kirke. Et enkelt, fremdraget stolpehul kunne tænkes at stamme fra en tidligere $\dagger$ kirke af træ.²⁴

Det romanske anlæg. Den oprindelige kirke var ca. 21,5 lang, hvortil kom en $\dagger$ apsis. Af denne bygning, der formodentlig kan nærmere dateres ved en dendrokronologisk analyse af de bevarede tagværker (se ndf.), er bevaret det meste af korets langsider samt hele skibet på nær vestgavlen. Murene, der hviler på en profileret *sok-*

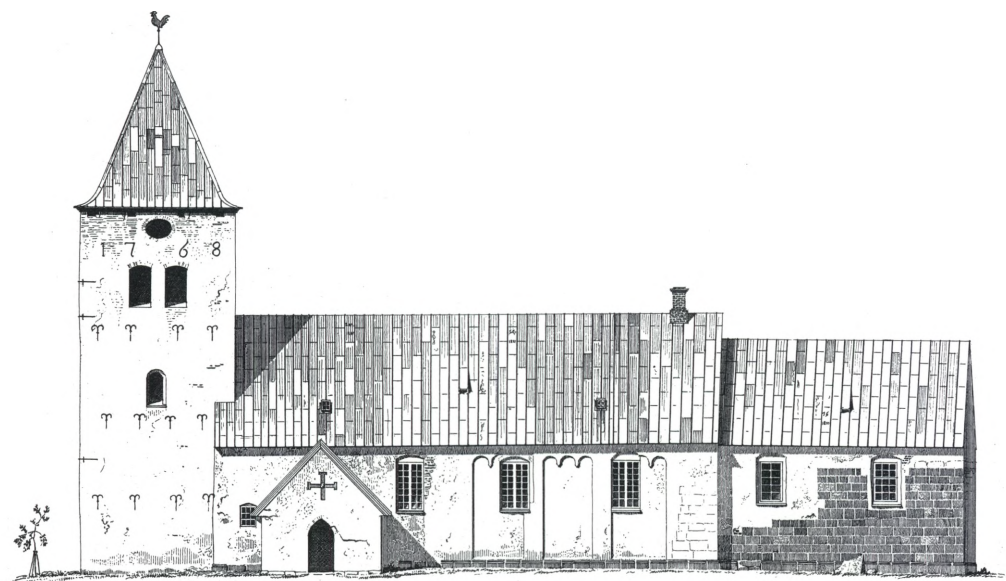

Fig. 5. Kirkens sydside 1:300, målt og tegnet af Valdemar Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Südwall der Kirche, vermessen und gezeichnet 1885.*

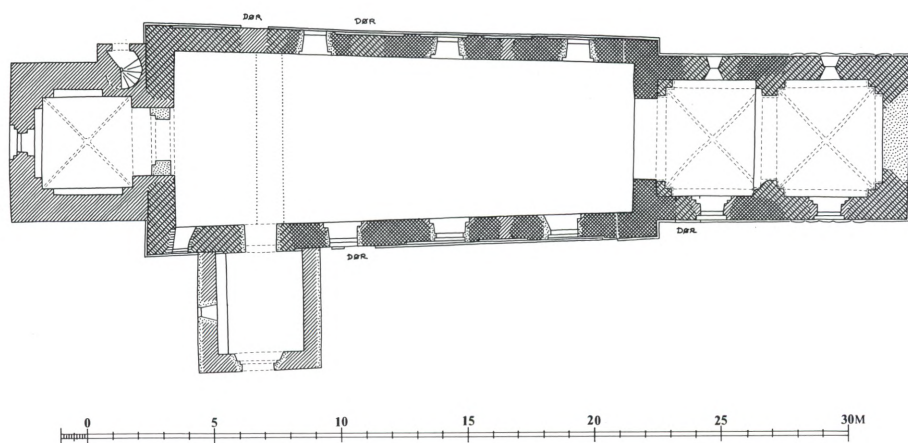

Fig. 6. Grundplan 1:300, målt af Henrik Jacobsen 1977 og tegnet af Marianne Nielsen 1994. – *Grundriß.*

kel af granit (s. 2940, fig. 7-8) er for korets og triumfmurens vedkommende rejst af *granitkvadre*, mens skibets langsider er af *rhinsk tuf*, ledsaget af tufstensarkitekturens vanlige udsmykning. Skibets mure divergerer kraftigt mod vest, hvor vestforlængelsens gavle er 1,2 m bredere end østgavlen. De to afsnit, kor og skib, var fra første færd lige høje, idet koret ikke er forhøjet i forbindelse med udvidelsen.

Materialefordelingen følger et udbredt mønster i det sydvestjyske kirkebyggeri (sml. Ovtrup, Ål, Tjæreborg og Gørding): man har påbegyndt arbejdet i granit og er efter fuldførelsen

af skibets østende skiftet til tuf. Om arbejdet har ligget stille en tid mellem de *to byggeetaper* lader sig ikke sikkert afgøre. Skibets sokkel svarer til den under koret, hvorfor man må antage, at hele grundplanen har været stukket ud ved arbejdets begyndelse. Skiftet i materiale fandt sted inden triumfgavlens færdiggørelse, idet gavlspejdet – som i Gørding – Koret har været omtrent kvadratisk i det

ydre. Den oprindelige længde, knap 6 m, lader sig anslå ved en iagttagelse af soklen, idet man skal påregne, at hjørnekvadrene er flyttet i forbindelse med udvidelsen. At dømme efter

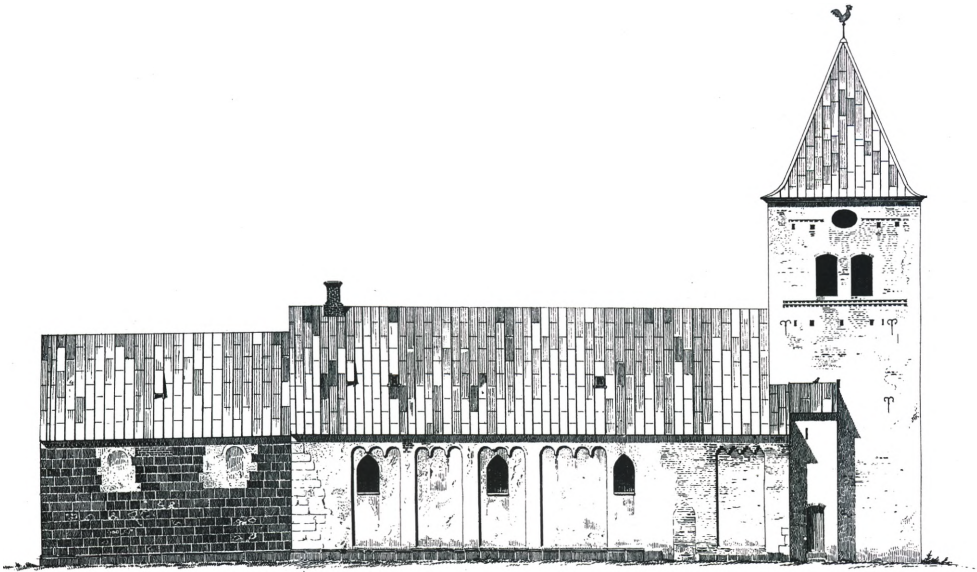

Fig. 7. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af Valdemar Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Nordwand der Kirche, vermessen und gezeichnet 1885.*

mængden af genanvendte granitkvadre i østforlængelsen forekommer det sandsynligt, at kor og *†apsis* har været et rent kvaderstensparti. Fra apsiden er bevaret 14 krumme sokkelsten, fordelt i korforlængelsens syd- og nordside (fig. 13-14). Hvis samtlige sokkelkvadre er til stede, har apsiden udgjort en halvkreds på ca. 8,8 m med en diameter på ca. 5,6 m. Da koret er 6,4 m bredt, har springet mellem apsis og korets østre hjørner altså kun været ca. 0,4 m. Apsidens øvrige kumme kvadre er navnlig brugt i korfor-

længelsens gavlf og nordside. Almindelige, plane kvadre i korforlængelsens sydside må være hentet fra korets sydmur, hvis øvre parti er om-muret i tegl i forbindelse med udvidelsen. Et par kilesten, indsat i østgavlens sokkel, stammer formodentlig fra den nedtagne *†apsisbue*.

Det romanske skib var ca. 5,5 m kortere end det nuværende. Den oprindelige længde afsløres ved et brud i den nordre murrem (jfr. tagværker), der svarer til et afbræk i soklen, hvortil skal lægges den manglende hjørnesokkelkvader.

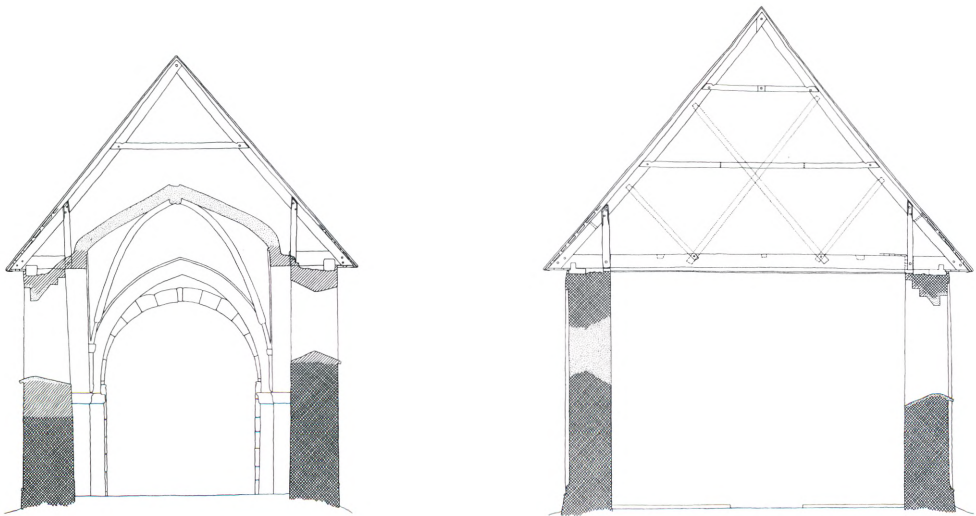
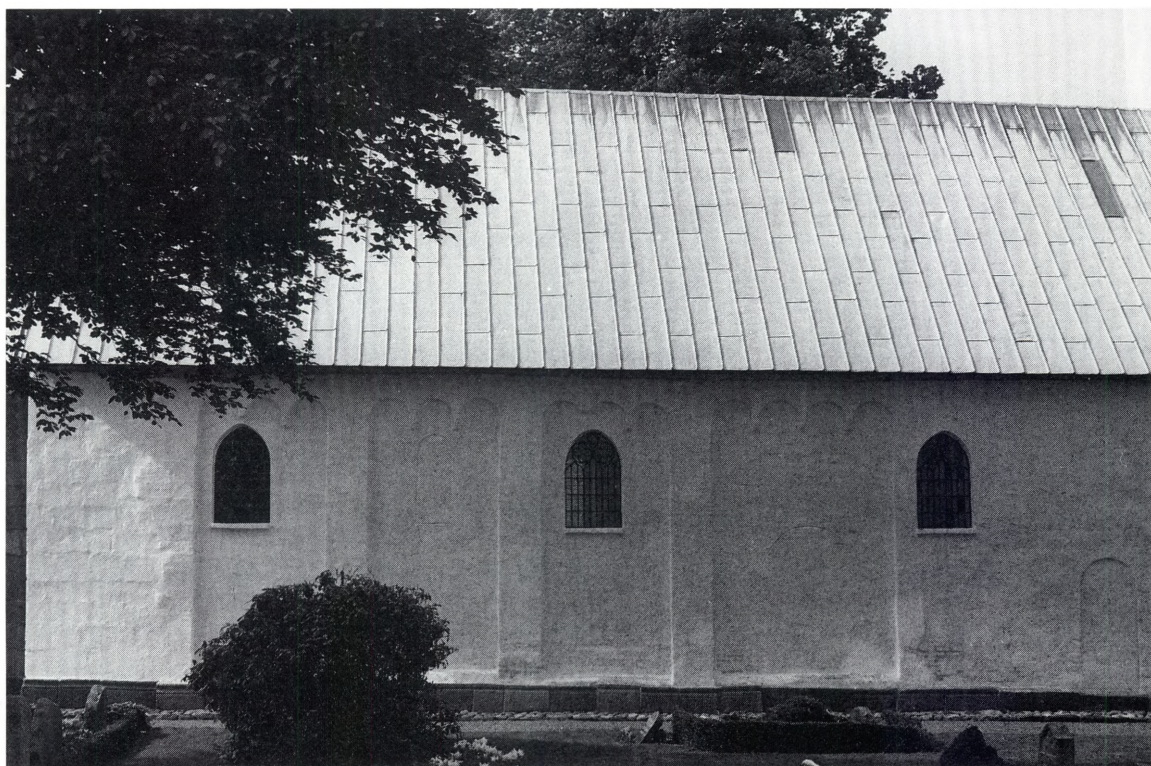

Fig. 8-9. Tværnit set mod vest. 8. Gennem korets vestre hvælvfag. 9. Gennem skibet. 1:150. Målt og tegnet af Bernt Kure 1973. – *Querschnitte gegen Westen. 8. Durch westliches Chorjoch. 9 Durch Schiff.*

Den sydvestre hjørnesokkelsten er flyttet ud og anbragt i vestforlængelsens hjørne, mens gamle sokkelkvadre fra skibets vestgavl nu sidder i tårnets vestside.

Triumfmuren med skibets østre hjørner er af granit, der umiddelbart vest herfor afløses af tufsten. Karakteren af *tufstensmurværket* kunne 1979 studeres i skibets sydvæg i det parti (fig. 12), der skjules af vægpanelet. Tufstenene er henmuret i regelmæssige, vandrette skifter, og skiftegangen veksler mellem et almindeligt forbandt, med løbere og bindere, og rulleskifte. Som nævnt er også triumfmurens gavltrekan (fig. 18-19), den eneste bevarede af de oprindelige gavlspidser, af tuf. Også her er der tale om fint arbejde med regelmæssige skifter og *bomhuller* til byggestillads i hvert 11. skifte. Formerne er gennemgående af munkestensstørrelse, men der er også tufsten af 12 og 15 cm.s højde. Murkernen er af små marksten.

Facadeudsmykningen i skibets langmure består af liséner forbundet af en rundbuefrise. Nordsiden, der er bedst bevaret, optages af fire blændinger med skråkantet sål, hver afsluttet med tre

rundbuer og oprindelig hver med et vindue (se ndf.); den vestre, der har indeholdt døren, har dog fire rundbuer. Sydmuren har formodentlig været udsmykket på tilsvarende måde, men her er buerne tildels ødelagt ved vinduesudvidelser, mens vestre blænding, hvis der har været en sådan, er udvisket ved ombygning og våbenhusets tilføjelse.

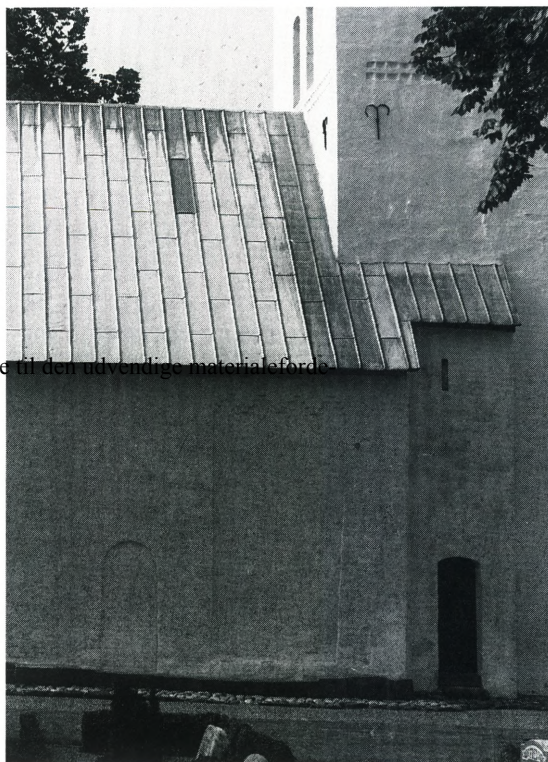
Vinduer. Der er ingen oprindelige vinduer bevaret i det ombyggede kor. Skibet har haft tre rundbuede vinduer i hver langside, der alle er ødelagt ved udvidelse på nær de to midterste, som stadig spores trods tilmuring.

Døre. En *†præstedør* vestligt i korets sydside er tilmuret og den øvre del ødelagt ved korets ombygning. Den 1 m brede åbning spores nu kun svagt udvendig, hvor den har brudt soklen. Indvendig, hvor åbningen er tilmuret med tegl, kan man stadig påvise de kvadersatte karme. – Omridset af skibets nu tilmurede, rundbuede norddør er udvendig antydnet i pudsén. Den ret brede åbning, der er placeret midt i vestre blændingsfelt, bryder soklen over en strækning på 1,3 m. I syd har den nu helt udviskede dør muligvis sid-

Fig. 10-11. Skibets nordside. NJP fot. 1994. – *Schiffs-nordwand.*

det i en plan vægflade. Åbningen antydes nu kun af et afbræk i soklen over 1,2 m.

Indre. Vægfladerne i de nedre, bevarede dele af korets langsider er af egentlige granitkvadre, der siden 1917¹¹ står som upudsede partier i vestre hvælvfag. Også triumfmuren er af granitkvadre ligesom det allerøstligste af skibets sidevægge – svarende nøje til den udvendige materialeforde- ling. Triumfmuren er forstyrret ved en reparation og omsætning muligvis i forbindelse med korets ombygning. Murens øvre halvdel er om-muret under bevarelse af de kvadersatte hjørner, der i sydøst står som en »fortanding«. En sokkelkvader er indsat med den profilerede side nedad i næstøverste skifte. Overgangen fra kor-åbningens vanger til den runde, kilestenssatte bue formidles af et »sokkelskifte« med omløbende profil (s. 2940, fig. 4) af en anden udformning, end den udvendige sokkelprofil. Det kan være korbuens egen sokkel, der er flyttet op og brugt som vederlagsmarkering på kragbåndenes plads. Over dette niveau er murplanet

trukket et par tommer tilbage. Skibets langvægge, der dækkes af høje paneler, er af tuf. Det øverste parti af nordvæggen, ca. trekvart meter, var ifølge V. Kochs opmåling (sml. tværsnit, fig. 16) trukket lidt tilbage, sådan som det stadig ses i skibet i Gørding kirke (s. 2974). Skibet har bevaret sit flade bjælkeloft. Også koret må have haft træloft før ombygningen.

Højmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. Kirkens forlængelse i både øst og vest er formodentlig foretaget i løbet af 1200'rne. Den indbyrdes rækkefølge kan ikke endelig fastslås, men flere ting tyder dog på, at skibets vestforlængelse med rundbuet norddør og trappefrise er ældst, måske fra århundredets midte, mens korets ombygning kan være fra tiden 1250-1300. I forbindelse med skibets udvidelse flyttedes dørene ca. 4 m mod vest, og de gamle dørsteder blev tilmuret.

Skibets vestforlængelse, der hviler på en uregelmæssig, retkantet granitsokkel, er af blandede materialer, tegl og tuf. Nordsiden (fig. 11), der prydes af en murblænding med trappefrise,²⁵ er af røde munkesten. Munkesten er også brugt i

Fig. 12. Udsnit af tufstensmurværk i skibets sydvæg (s. 3028). J. J. Dalgaard fot. 1979. – *Ausschnitt aus Tuff-mauerwerk in südlicher Schiffsinnenwand.*

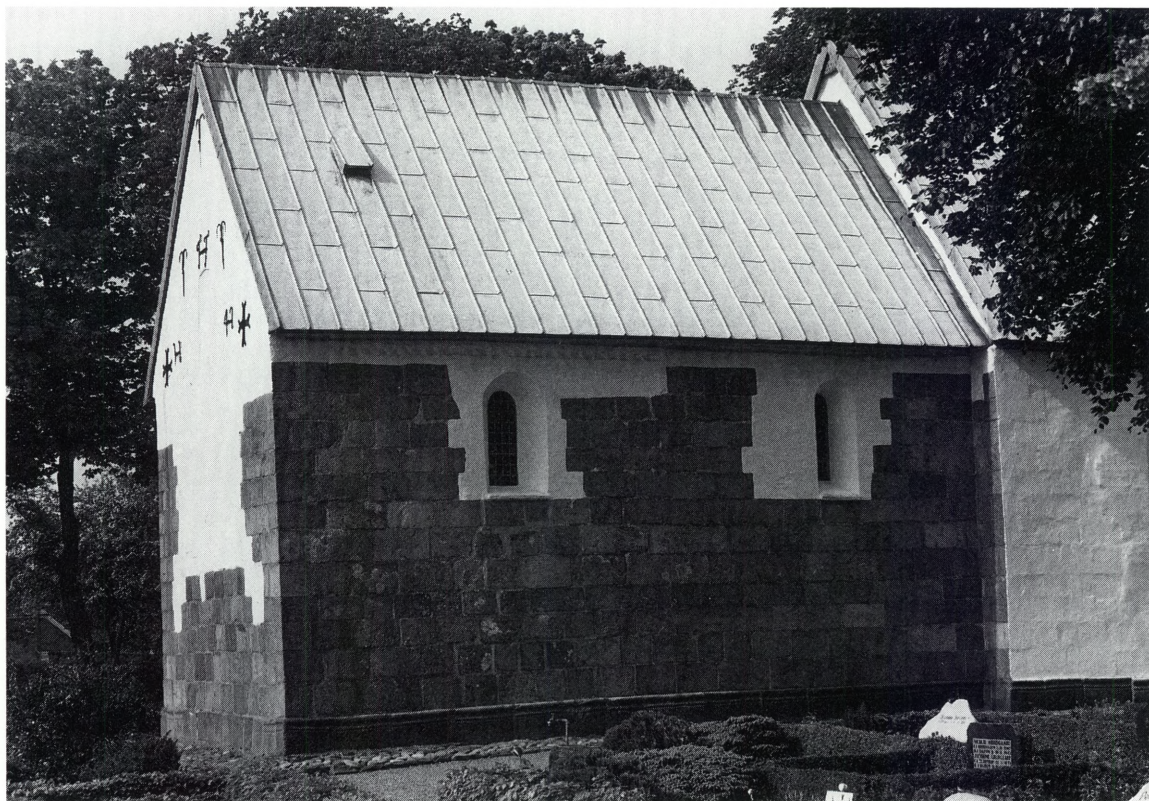

Fig. 13. Korets nordside. NJP fot. 1994. – *Nördliche Chorwand.*

gavltrekanten, hvis spids er ommuret i forbindelse med tårnbyggeriet. Sydsiden er udvendig noget forstyrret, men fra våbenhusets loft ses det, at muren er af tufsten. Den udvidede og nu fladbuede syddør er anbragt i et 2,7 m bredt murfremspring, synligt i våbenhuset og i dettes tagrum, men afbrudt over våbenhusets tagflader. Den tilmurede norddør øst for den trappefrise-smykkede murblending fremtræder udvendig som en forholdsvis lille, rundbuet blanding, 215×85 cm; indvendig er den 115 cm bred.

Det langstrakte, hvælvede *kor* (fig. 13-14) knytter sig som type til en gruppe senromansk-unggotiske korudvidelser.²⁶ Som i Ål og Henne, der dog oprindelig var uden hvælv, er udvidelsen foretaget ved en forlængelse af det eksisterende kor. Østgavlen i Darum har sandsynligvis ligesom i disse to kirker og i det hvælvede langkor i Vester Vedsted været smykket af en treklobet vinduesgruppe.

Ved ombygningen nedbrød man *†*apsis og genbrugte de krumme kvadre i forlængelsen. Her indgår som nævnt også en del kvadre fra korets sydside, der blev nedbrudt til lidt under midten. Hjørnekvadrene er rykket ud og genanvendt i den nye, lige gavl ca. 4 m øst for den gamle. Den øverste del af korets oprindelige sydside er af tegl ligesom partierne omkring de to nordvinduer. Her prydes den østre del af murkronen af et savskifte. Gavlspiden, der er af små teglstén, er helt ommuret »1842«. Årstallet er angivet i jern sammen med initialerne »TF«, for kirkeejeren Terman Fabricius.

De to bevarede *vinduer* i nordsiden (genåbnet vistnok 1917) er disponeret sammen med hvælvene og placeret lige under skjoldbuerne. Udvendig er de dobbeltsmigede åbninger begge rundbuede, mens de afviger en smule fra hinanden indvendig; det østre vindue er rundbuet og lidt lavere placeret end det slankere vestvindue, der står med en svagt spidsende bue. Gavlen

Fig. 14. Korets sydside. NJP fot. 1994. – *Südliche Chorwand.*

(fig. 13) er nu uden åbning, men det ommurede, midterste parti har efter alt at dømme indeholdt et *†trekoblet vindue*. Indvendig ses karmene i, hvad der kunne være en fælles blænding for en sådan vinduesgruppe. Denne tilmurede åbning blev af Valdemar Koch 1885 tegnet som en niche i gavlvæggen (fig. 16-17), 2,4 m bred og med bund godt 2 m over gulvet.

Rummet dækkes af to *hvælvfag* (fig. 15 og 17), der er udført som fire-ribbede kubahælv. De helstenstykker kapper udgår fra spidse skjoldbuer, der hviler på falsede hjørne- og vægpiller, prydet med profilmurede kragbånd. Mellem de to fag er en kraftig gjordbue, 60 cm dyb. Hvelvkappernes fødselslinier markeres af små rundstave, mens de runde, krydsende ribber nederst støttes af små dværgsøjler af lidt varierende form. Den østre kuppel, der er 0,5 m lavere, er nymuret 1944 og står med en pudset overside. Forinden var den ommuret 1857, muligvis allerede 1842 (jfr. istandsættelser s. 3034).

Vestre kuppel, der på undersiden står med mange hvidtelag, er formentlig ommuret i renaissance. Den er, som det kan ses fra tagrummet, af munkesten i meget små formater, kopperne kun 6-6,5×12-13 cm.

Jacob Helms fæstnede sig i sin beskrivelse ved forskellen mellem de to hvælvfag og de dertil hørende nordvinduer og drog den slutning, at det vestre fag var ældre og indbygget inden korets forlængelse. Dette kan dog ikke være tilfældet, idet hvælvet ikke udfylder rummet.

Tagværkerne over kor og skib afspejler kirkens udvidelsesfaser, idet det oprindelige tømmer synes at være bevaret over korets vestre del og skibets østre afsnit. Disse ældre tagværker, 6 fag i koret og 14 i skibet,²⁷ har nu – som de forlængede afsnit – en konstruktion med hanebånd (to lag i skibet) og korte stivere (bladede samlinger); men de har oprindeligt været støttet af lange (krydsende) skråstivere, hvis ovale taphuller ses i spærenes underside (jfr. fig. 9).

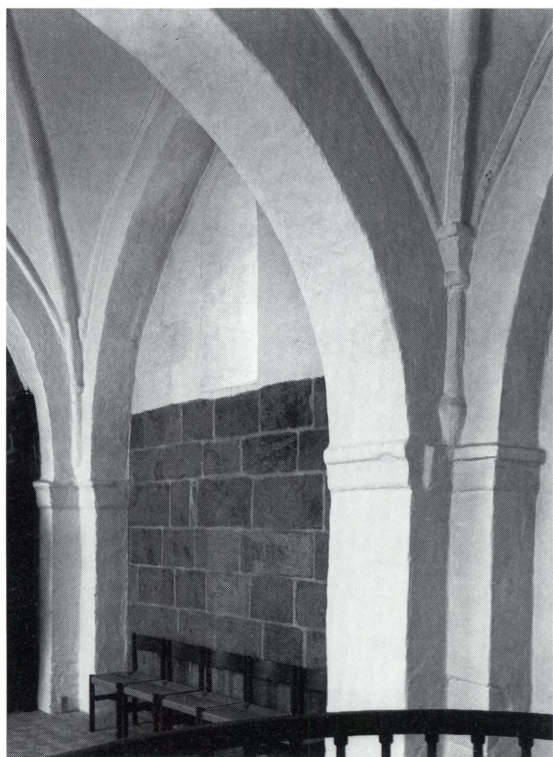

Fig. 15. Korets hvælv set mod nordvest (s. 3031). NE fot. 1989. – *Chorgewölbe gegen Nordwesten.*

En tømret, blyklædt *†tagrytter* over skibets østende, et middelalderligt messeklottespir, blev nedtaget 1741 efter kirkeejerens ansøg-

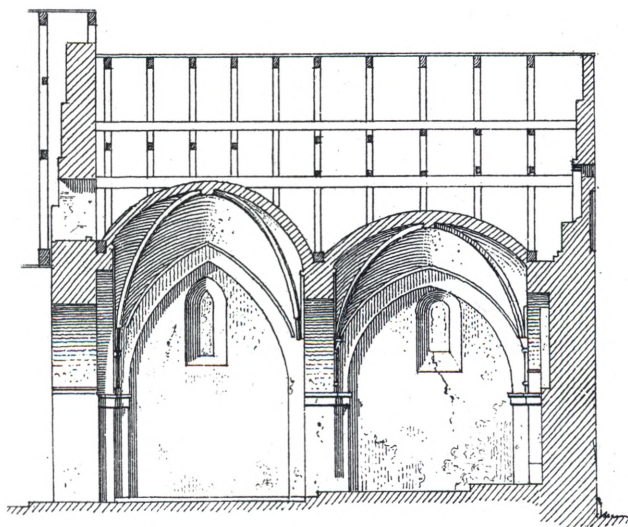
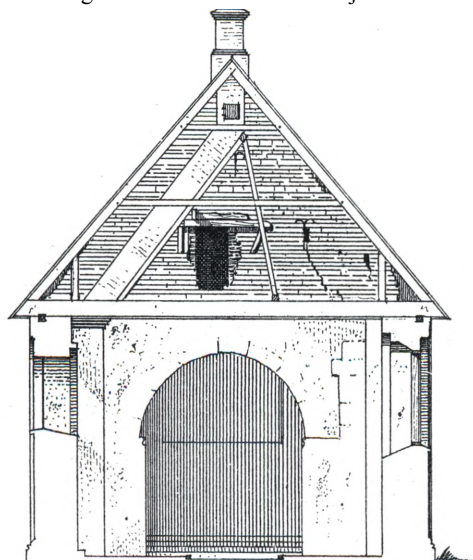

Fig. 16-17. Tværsnit gennem skib set mod øst og længdesnit af kor set mod nord, 1:150. Målt og tegnet af Valdemar Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Querschnitt durch Schiff gegen Osten und Längsschnitt von Chor gegen Norden. Vermessen und gezeichnet 1885.*

ning.²⁸ Rytteren betegnedes da som en brøstfældig »liden spids«, opsat »på kirkens høje tag«, hvormed der formentlig menes skibets tagrygning. Denne placering synes at kunne bekræftes af udstemninger i 3. og 4. fag i skibets tagværk (sml. fig. 9). Ifølge Danske Atlas (1769)²⁹ havde den nedtagne rytter, med to klokker, været anbragt »over koret«, men dette udtryk kan meget vel sigte til skibets østende.³⁰ Ifølge kirkeejer, stiftamtmand Chr. Carl von Gabels ansøgning 1741 havde tagrytteren ved sin tyngde sprængt bygningen, og blyet var af onde mennesker stjålet af pillerne. Han fandt, at »den forfaldne kirkespids« ikke var til nogen nytte for kirken, da tårnet allerede havde et anseeligt spir, hvorfor han bad om at den måtte kasseres.³¹

Senmiddelalderlige tilføjelser. Det lille våbenhus er uden daterende detaljer, men den oprindelige, spidsbuede *†dør* (jfr. V. Kochs opmåling fig. 5) antyder, at huset ligesom tårnet må være rejst i senmiddelalderen. De svære mure, der hviler på et uregelmæssigt skifte af granitkvadre, er udvendig af små mursten, som måske skyldes en ommuring i forbindelse med kirkens reparation 1768. Et lille vindue i vest er genåbnet 1855.³² Den nuværende, fladbuede dør skyldes en udvidelse efter 1894.²¹ Gavlspiden herover prydes af tre små, retkantede blændinger, der har afløst

en *†korsblænding*, i hvis midte der i mørtel var formet et lille hoved. To murede bænke langs indervæggene ønskedes 1859 beklædt med brædder.³² Våbenhuset var uden loftsbeklædning indtil 1792.¹⁹

Det høje *tårn*, der er synligt fra Vadehavet og Fanø så langt som fra Sønderho, skulle tidligere vedligeholdes »for de søfarendes skyld«.³³ Det præges af en ombygning og forhøjelse »1768«, angivet med jerntal øverst i sydsiden. Tårnet, der vel oprindeligt har haft sadeltag, var da allerede afsluttet med et »anseeligt spir«, omtalt som sådant 1741.²⁸ Murene, hvoraf den østre hviler på skibets vestgavl, er rejst af munkesten. Nederst i syd- og vestsiden, der er skalmuret fra grunden af, ses et skifte med udflyttede, profilerede sokkelkvadre. I østre og nordre facade er bevaret et dobbelt savskifte under glamhullerne og herover et enkelt savskifte, som muligvis omtrentlig angiver tårnets oprindelige højde.

Tårnrummet forbindes med skibet ved en spidsbuet arkade, lukket af en nyere blændingsmur med fladbuet døråbning. Væggene optages af spidsbuede spareblændinger, det vestre med et spidsbuet og falset vindue. Rummet dækkes af et samtidigt krydshvælv med kvartstens ribber. Man kommer op i tårnet via en muret vindeltrappe i den fortykkede nordmur. En lille, fladbuet dør leder ind til en højredrejet trappe, som udmunder i mellemstokværkets nordside.

Det er svært at afgøre, hvor omfattende ombygningen 1768 har været, idet tårnet muligvis allerede da var noget ændret. Indvendig i mellemstokværket, der har rundbuede og falsede åbninger i syd og vest, er der stedvis brugt små (hollandske?) teglsten; men der kan her blot være tale om mindre udmuringer. En del af østmuren mod skibets tagrum er ommuret, men ellers er alt af munkesten i munkeskifte. Dette gælder også de otte ligeløbede glamhuller i klokkestokværket. Herover er muren indvendig trukket en halv sten tilbage og af små mursten. Dette parti, der vel er en forhøjelse fra 1768, optages af tre fladovale åbninger, i syd, vest og nord. Det firesidede pyramidespir er svagt opskalket og afsluttes med en vejrhane.

Fig. 18. Skibets østre gavltrekan set fra vest (s. 3028), NE fot. 1994. – *Östliches Giebdreieck des Schiffs, Westansicht.*

Istandsættelser og vedligeholdelse. Kirkeejeren, generalmajor Rantzau, fik 1723 tilladelse til at lade våbenhuset tække med tegl, for at blyet kunne bruges til kirkens tag. Skønt taget her var sat i stand for kun ni år siden, måtte det igen

Fig. 19. Udsnit af tufstensmurværk i skibets østre gavltrekan, vestsiden (s. 3028). NJP fot. 1994. – *Ausschnitt aus Tuffmauerwerk im östlichen Giebdreieck, Westseite.*

repareres, da en del tavler var stjålet.³⁴ Stiftamtmand Gabel til Bramminge fremholdt i sin ansøgning 1741 (jfr. †tagrytter), at han havde ladet foretage en »anseelig reparation«. Hele blytaget var lagt om, og murene skulle nu sættes istand ude og inde, hvad der ville koste ham nogle hundrede rigsdaler.²⁸

En istandsættelse 1768 omfattede formodentlig først og fremmest tårnet (jfr. årstal i jern), der som nævnt blev forhøjet. Et regnskab over kostudgifterne fra august til oktober 1768³⁵ giver os navnene på adskillige af de håndværkere, der var beskæftiget ved kirken. Christen Hansen (vel i Darum) havde muremestrene Christen Jørgensen og Anders Nørgaard på kost i henholdsvis 18 og 19½ uge foruden to tømmere i 7½ uge og en glarmester i tre dage. Hos Christen Hansen spiste også murerne (igen benævnt »murmester«) Niels og Jens Christensen, der til lige en tid, sammen med »kalkslåer« Mads, var i forplejning hos skomageren. – Nye hovedreparationer nævnes 1803¹⁷ og 1835.³²

Ommuringen af korgavlen 1842 (jfr. årstal i jern) blev foretaget efter at synet det foregående år havde skønnet, at »den østre ende af kirken uundgåelig måtte nedtages for igen at opføres«. Korets østende og østre hvælvfag vedblev dog at volde problemer. 1857 konstaterede synet, at den søndre skjoldbue (»den øverste del af den hvælvede bue over korvindet«) var styrtet ned to år forinden; den østre del af ydermuren var revnet i både syd og nord, så hvælvingen var usikker. Hvælvingen og en del af begge side-

mure måtte nedtages og ommures eller sikres forsvarlig med dragere.³²

Kirken blev restaureret 1917-18, i hvilken forbindelse man rensede korvæggenes granitpartier for hvidtekalk og fornyede træloftet i skibet.¹¹ Et restaureringsforslag 1943 (ark. Chresten Jensen, Bramminge), som indebar vidtrækkende ændringer, bl. a. hovedindgang i tårnets vestside og retablering af en apsis i øst, kom ikke til udførelse. Forslaget var afledt af nogle revner i korets østre hvælv, som angiveligt skulle skyldes minesprængninger i Vadehavet.

Ved den seneste *restaurering 1979-80* (ark. S. A. Aakjær) blev væggene rensat for kalk og løstsiddende puds. Nedtageisen af vægpanelerne i skibet afslørede interessante kalkmalede paneler fra den første lutherske tid (se kalkmalerier), og ved omlægningen af gulvet i skibets nordside fremkom adskillige mønter (se historisk indledning).

Bjælkerne i skibets *træloft* står med en indklædning fra 1917. Bjælkerne er rødmalede, mens profilerede lister er gule og grå. Bræddelaget, der sidst er udskiftet 1980, er malet gråt. Denne staffering afløste en geometrisk dekoration fra 1917 (fig. 45), udført af maler J. Hansen, Esbjerg.¹¹ Bræddelaget var tidligere sømmet på bjælernes underside, et træk, der i det mindste kan følges tilbage til 1700'erne.¹⁹

Vinduer. De tre spidsbuede vinduesrammer i skibets nordside er indsat 1854.³² Sydsidens fladbuede og falsede åbninger, to mindre i koret og tre større i skibet, har formodentlig i hovedtrækkene fået deres eksisterende form i senmid-

Fig. 20. Grundplan 1:300, målt og tegnet af Valdemar Koch 1885. Efter Danske Tufstenskirker. – *Grundriß, vermessen und gezeichnet 1885.*

Fig. 21. Indre set mod vest. NE fot. 1994. – *Kircheninneres gegen Westen.*

delalderen, dog er skibets vinduer forhøjet 1795.¹⁷ Vinduerne har retkantede, nu hvidmalede trærammer med småsprossede ruder. Et lille lavtsiddende vindue vest for våbenhuset giver lys til pulpituret og er formodentlig kommet til samtidig med dette 1624.

I gulvet ligger teglfliser i flere forskellige former og farver, vist hovedsagelig fra 1917: sorte og gule, retkantede i korets østre del, sorte og gule ottekantede i den vestre del, og i skibets midtgang røde og gule, diagonalt stillede fliser. Under bænken er der trægulv; i tårnrum og

Fig. 22. Kalkmalet nøgle i skibets nordvæg (s. 3037). J. J. Dalgaard fot. 1979. – *Schlüssel, Wandmalerei an Schiffsnordwand.*

våbenhus er gulvet af røde mursten på fladen. 1791¹⁹ og 1803¹⁷ var gulvet overalt af røde mursten.

Den velholdte kirke har i det ydre bevaret den skikkelse, den fik ved tårnets forhøjelse 1768. Murene er hvidtede med undtagelse af kvadersenspartiet i koret. Også i det indvendige, hvor

inventaret præges af istandsættelsen 1979-80, er alt hvidtet bortset fra den kvadersatte korbue og de nedre, vestre partier i korets langvægge. Tagene er nu som i 1700'rne,¹⁹ ja formentlig siden middelalderen, tækket med bly. Dette gælder nu også våbenhuset, der i 17-1800'rne havde tegltag.

Opvarmning. En $\dagger$ kakkelovn, opstillet 1884 i skibets nordøstre hjørne, ønskedes 1888 malet med »hvid alabast«.²¹ Den afløstes 1917 af en kalorifer i underliggende kælder på samme sted.¹² Denne er 1967 erstattet af et luftvarmeanlæg. En skorsten i skibets nordøsthjørne blev nedtaget 1979. Det nuværende elvarmeanlæg er installeret 1992.

En *vindfløj* over tårnets spir har form af en vejrhane. Den er gengivet på V. Kochs tegninger 1885 og er vel opsat samtidig med spiret 1768.

KALKMALERIER

Imiterede vægpaneler (fig. 23) fra 1500'ernes midte eller senere del, nu skjult bag træpaneler fra o. 1580 (eller 1604), hvormed de er blevet afløst. Ved træpanelernes nedtagning 1979 fremkom på begge skibets langvægge kalkmalede paneler,³⁶ der udgøres af slanke, rundbuede arkader, ca. 165 cm høje og med bund ca. 50 cm over nuværende gulvniveau. Det *nordre panel*, der er

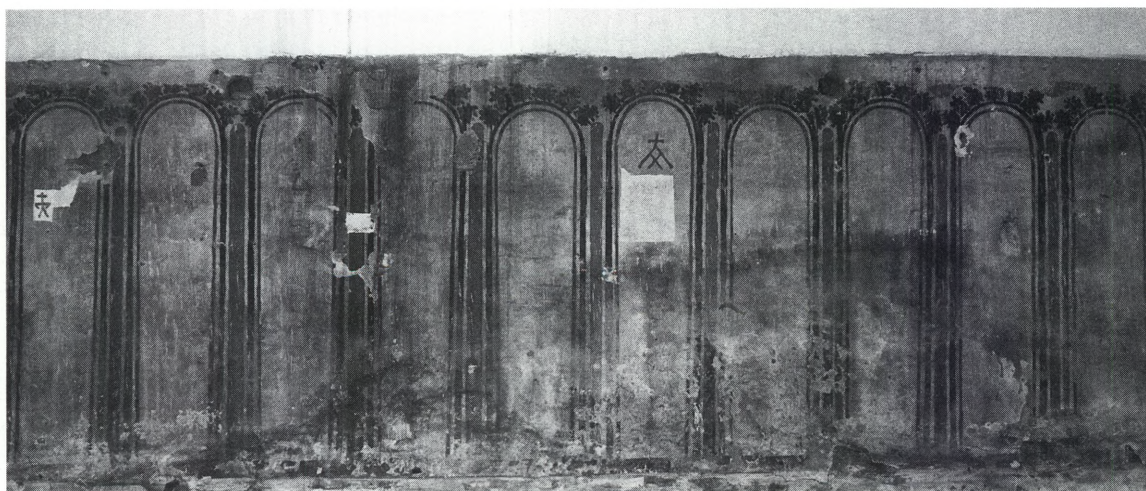

Fig. 23. Kalkmalet, imiteret vægpanel i skibets nordside, o. 1550-80 (s. 3036). J. J. Dalgaard fot. 1979. – *Wandmalerei, eine imitierte Vertäfelung darstellend, an Schiffsnordwand. Um 1550-80.*

Fig. 24. Indre set mod øst. NE fot. 1989. – *Kirchen inneres gegen Osten.*

bedst bevaret, strækker sig fra skibets østhjørne til den nu tilmurede norddør, knap 4 m fra vestre hjørne. 24 ud af 27 arkadefelter er tilbage, idet de tre østre, svarende til en bredde på 140 cm, er forsvundet i forbindelse med opmuringen af en skorsten. Der er malet med rødbrunt, gråt og sort. Over hvert bueslag er der seks sorte, koglelignende opsatser og midt i buernes svikler en bladformet udfyldning i rødt. De rundbuede felter adskilles af 5-10 cm brede stave, og den nedre afslutning udgøres af et bånd af tilsvarende bredde. I seks af felterne sås kalkmalede *bomærker*, der formodentlig har henvist til den vedstående bæk. En lodretstillet nøgle (fig. 22) i vestre felt, 34 cm høj, er muligvis ældre end panelet. I flere felter afdækkedes skitserede konturtegninger (nærmest rankeslyng),

der synes ældre end panelet, mens en stregtegning af et (kvinde)ansigt kan være udført i forbindelse med opsætningen af træpanelet. Tegningen synes at have karakter af en lille karikatur, hvormed et bomærke er udnyttet som hovedbeklædning.³⁷ – Af det tilsvarende *søndre panel* sås kun fragmentariske rester. Puds og kalklag blev her som i nordsiden fæstnet og rensat, hvorefter den kalkmalede dekoration siden 1979 igen er gemt bag træpanelerne.

Såfremt væggenes træpaneler er fra 1604, må de kalkmalede, imiterede paneler være samhörrende med stoleværket fra o. 1580. Men vægdekorationen kan også have hørt til et ældre stoleværk. Dele af et lignende, malet panel, fra o. 1575, fremkom 1953 på skibets nordvæg i Fåborg kirke (s. 1760).

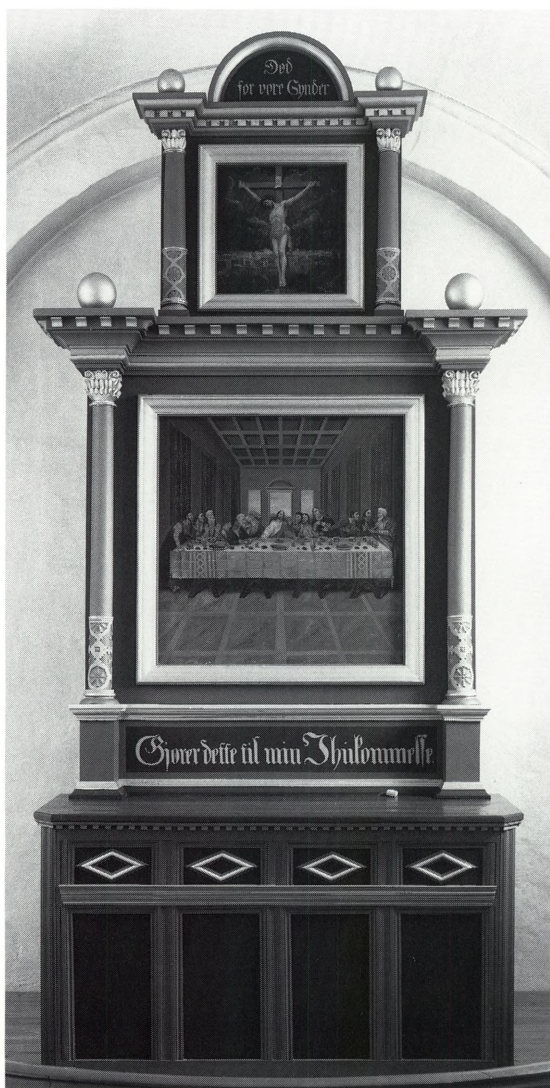

Fig. 25. Alterparti med alterbordsforside fra o. 1600 (s. 3039) og altertavle fra 1847 (s. 3039), hvori er genbrugt renæssancesøjler fra en ældre (†)højaltertavle (s. 3041). NE fot. 1989. – *Altaraufbau mit Altartischpaneel von etwa 1600. Altarbild, 1847, mit wiederverwendeten Renaissanceäulen eines älteren (†)Hochaltars.*

INVENTAR

Oversigt. I den righoldige indretning er middelalderen nu alene repræsenteret ved en romansk granitdøbefont, et sæt sengotiske alterstager samt to apostelfigurer fra o. 1500, der må have prydet kirkens sengotiske †højaltertavle. Af to eller snarest tre (†)sidealtertavler fra samme tid er bevaret *Madonnafiguren fra

en (†)Mariatafle, nu i Varde Museum, en *figur af værnehelgenen S. Laurentius samt en mindre *Gertrudfigur, de to sidste i Nationalmuseet.

Endnu gotiske i formerne er stolestadernes foldeværksgavle, der må være opsat o. 1580, og som samtidig eller 1604 er suppleret med høje vægpaneler. Nogenlunde samtidigt er også det sammenflikkede alterpanel, et stærkt fornyet vestpulpitur har båret årstallet 1624, og fra årtierne henimod 1600'nes midte stammer prædikestolen og en fontehimmel, hvis malede årstal, 1652 (eller 1632), formentlig daterer begge stykker. De synes udført af samme billedskærer, måske i Jens Mortensens Koldingværksted.

Et sjældent sygesæt af tin synes anskaffet o. 1700, altersølvet må være lokalt arbejde fra tiden 1750-1850, klokken er støbt 1785 af Johan Nicolaus Bieber i Hamborg, mens en *klingpung fra midten af 1700'rne opbevares på Nationalmuseet. Den nuværende altertavle er fra 1847 med Nadvermaleri af den lokale C. F. Lind og genbrugte renæssancesøjler, der svarer til prædikestolens.

Dåbsfadet fra o. 1550 har kirken formentlig først erhvervet i årtierne o. 1800, og det samme gælder nok to sjældne *portrætmalerier fra o. 1614 af bispem og forfatteren Peder Hegelund og (snarest) hans tredje hustru Anne Andersdatter Klyne, der nu befinder sig i Den antikvariske Samling i Ribe.

Farvesætning og istandsættelser. Sin nuværende fremtræden skylder indretningen den seneste restaurering 1980, da stolebænkene fornyedes i enkle former og inventaret blev nystaffet af Aage Sørensen i dæmpede toner med koksgrå grundfarve og dodenkorbrød. Kun på de to sengotiske apostelfigurer, der da blev nedtaget fra altergesimsen, er bibeholdt en stærkt broget bemaling fra 1918.

Ind i 1800'ne har kirkerummets stemning været sjældent fortættet med et dominerende præg af middelalder. Højaltertavlen rummede bl.a. værnehelgenen Laurentius' billede, og havde en moderniserende renæssanceudbygning. Derudover stod i rummet to fuldt bevarede sidealtertavler for Jomfru Maria og S. Laurentius, som højaltret med lysende forgyldning. Ved en restaurering 1847 blev altertavlen udskiftet med den nuværende, koret ryddedes for en †præstestol og en †degnestol, og †stolestaderne blev istandsat, inden C. F. Lind nymalede inventaret i hovedsagelig hvidgråt, grønt og rødbrunt med lidt cinnoberrødt og blå. Formentlig ved samme lejlighed er sidealtertavlerne og deres figurer blevet hensat på pulpituret, hvor de middelalderlige kunstværker gjorde dybt indtryk på Jacob Helms 1854 og 1858. 1873 så han dem henlagt blandt skrammel på våbenhusets loft, hvorfra figurerne et par år senere blev fjernet til en privatsamling.

Ved en istandsættelse 1889 fornyede man stolebænkene og malede staderne i en lys egetræsfarve, der

Fig. 26. Altermaleri, Nadveren (efter Leonardo da Vinci), udført 1847 af C. F. Lind (s. 3040). NE fot. 1989. – *Altargemälde, das Abendmahl* (n

øjensynligt også udstraktes til andet inventar. En restaurering 1918 omfattede foruden nye altermalerier af maler J. Hansen (hovedbilledet nu på pulpituret) en nystaffering ved samme, hvis brogede farver fremtrådte særlig lasurrigt på prædikestolen.

Alterbordet er et renæssancepanel af fyrretræ, 186×78 cm, 101 cm højt, lukket bagtil af en nyere mur; afstanden til korets østvæg er 75 cm. Det noget sammenbragte panel, fra o. 1600, har fortil fire fag (fig. 25) profilindrammede højfyldinger under en frise af liggende rombefyldinger; mellem de to fyldingsrækker en kraftig profiliste. Kortsiderne prydes af en smal arkadefyldning, der udgøres af kannelerede pilastre med profilkapitæl (fornyet), tunget bueslag med forsænket prydbort (bosser og rosetter) samt i sviklerne englehoved og hvirvelroset. Øst herfor ses beslagværk med kronende englehoved

samt et nu forskåret, kanneleret rammestykke. Panelets forhjørner er affaset ved indsættelse af skråstillede, profilerede smalfelter, formentlig engang i 1800'rne; under den nyere bordplade løber en tandsnitliste. Lysbroget bemaling fra 1980 på koksgrå bund. Under de brogede farver fra 1918 er 1977 konstateret blå med okkerfarvet rammeværk (fra 1847?), og herunder en grå anstrygning direkte på træet, der måske fra første færd har stået umalet.

†*Alterklæder*. 1846 ønskedes anskaffet et nyt alterklæde af rødt fløj, ³² og 1905 skulle klædets kors forgyldes eller fornys. ¹⁶

Altartavlen (fig. 25) er en enkel opbygning af fyrretræ fra 1847, udført af snedker P. Vedsted i Størsbøl (V. Nykirke sogn) med genbrug af renæssancedele (eg) samt maleri, Nadveren, der ifølge påskrift skyldes C. F. Lind i Jernved.

Fig. 27-28. Apostlene Johannes og Peter, o. 1500, formentlig fra (†)højaltertavle (s. 3041). NE fot. 1989. – *Die Apostel Johannes und Peter, um 1500. Wohl Figuren eines (†)Fluchtaltars.*

Tavlen har over enkelt postament et næsten

kvadratisk storstykke og et gavlprydet, noget mindre topstykke, begge med profilindrammet malerifelt og flankerende søjler fra o. 1640, genbrugt fra den ældre (†)højaltertavle (jfr. ndf.). De landligt korintiske storsøjler, der hviler på postamentets glatte fremspring, har prydbælte med beslagværk. Storgesimsen er profileret med tandsnit og har over søjlerne fremspring, der bærer store kugler. De har 1980 afløst sengotiske apostelfigurer (fig. 27-28, jfr. fig. 45), der som søjlerne må være overført fra den ældre tavle. Top-søjlerne er nærmest joniske med prydbælte som storsøjlerne, gesimsen er en mindre udgave af storstykkets, den kronende topgavl halvcirkulær.

Storstykkets oprindelige nadvermaleri (fig.

26) har C. F. Lind udført efter Leonardo da Vinci i olie på lærred. Topmaleriet, Jesus på Korset (olie på lærred), er udført 1918 af J. Hansen, Esbjerg. Et sammenhørende maleri, Jesus i Emmaus, der 1918-80 havde plads i storfeltet, er

nu ophængt på orgelpupitret (jfr. ndf.). Træværket har siden 1980 en lysbroget bemaling med dodenkoprød bund og indskrifter i gylden fraktur på sort bund. I postamentfeitet læses: »Gjører dette til min Ihukommelse (Luk. 22,19)«, i topgavlen: »Død for vore Synder«. Bag på altertavlen er dens opsætning mindet ved to påmalede medaljoner med skriveskrift: »1847 blev Alteret bygget af P. Vedsted Størsbøl./1847 malet af C. F. Lind, Jernved. Bekostet af S: T: Hr. T. Fabricius til Bramming«.

Ved anskaffelsen 1847 kaldtes tavlen »aldeles ny og ret smuk«. ³² Det til C. F. Linds nadverbillede hørende topmaleri viste som det nuværende Jesus på korset. Den samtidige staffering af træværket beherskedes af grå og hvide farver. Søjlerne stod hvidgrå med grønt på kapitælerne og blå bund i prydbæltene; en lignende blå sås på postamentfremspringene, og rammeværket i øvrigt havde gråt med hvidt og blegrodt på listerne, mens storgesimsen fremtrådte med grøn baggrund for brunlaserende tandsnit og bl.a. cinnoberrødt på profilerne.

En delvis strykning med lys egetræsfarve er formentlig foretaget 1889. Den til J. Hansens malerier hørende staffering fra 1918 var stærkt broget med dodenkoprød grundfarve. Den er bibeholdt på de to senmiddelalderlige apostelfigurer (fig. 27-28), der nedtoges 1980, da tavlen fik sin nuværende fremtræden.

Fra kirkens sengotiske (†)højaltertavle og flere (†)sidealtertavler er bevaret fem figurer, to i kirken (fig. 27-28), *tre i museer (fig 30, 34 og 36), hvortil kommer en række freliefte og figurer kendt gennem omtale og ældre fotografier (fig. 31, 35). Næsten hele kirkens usædvanlig fornemme samling af sengotisk alterskulptur blev o. 1875 fjernet til en privatsamling, senere på Gellerupholm, hvis delvise bortauktioneringer 1915 og 1929 gjorde det muligt for Nationalmuseet og Varde Museum at erhverve de nævnte stykker. Selv om skabe og figurer er relativ udførligt omtalt af pastor Hillerup (1768), Pontopidan (Danske Atlas 1769), af Jakob Helms (1873, 1887) og i fortegnelser over samlingen på Gellerupholm (1895, 1900, 1906), ³⁸ er det ikke muligt med fuld sikkerhed at fordele kendte fi-

Fig. 29. (†)Sidealtertavle (nr. 1, s. 3042), rekonstruktion med udgangspunkt i opgivne mål (ved Jacob Helms) og beslægtede altertavler i Havetoft og Janderup. Tavlens kendte dele er anbragt på deres formodet oprindelige plads. Rekonstruktion, 1:15, ved Sissel F. Plathe, tegnet af Marianne Nielsen 1994. – (†)Nebenaltar. Eine Rekonstruktion, wobei Maßangaben von Jacob Helms und verwandte Altäre von den Kirchen in Havetoft und Janderup als Grundlage dienen. Die bekannten Teile des Altars sind an ihrer vermutlich ursprünglichen Stelle angebracht.

gurer og relieffer på de tre middelaldertavler, der foreligger oplysning om. Snarest har der foruden højaltertavlen været tale om hele tre sidealtertavler.

Om den senmiddelalderlige (†)højaltertavle, formodentlig fra o. 1500, vides ikke meget mere, end at værnehelgenen S. Laurentius' billede sås på den (DaAtlas). Her kan næppe være tale om en bevaret figur af denne helgen, hvis beskedne højde ville passe bedre på en af sidealtertavlerne (ndf. nr. 2). Det er sandsynligt, at højalterskabet i fløjene har rummet 12 apostelfigurer, af hvilke de to, Johannes og Peter, er bevaret i kirken (fig. 27-28), ca. 60 cm høje. De er

begge iklædt fodsid kjortel og kappe og har en nøgen fod stikkene ud forneden. Johannes fremtræder ung og skægløs med langt spirallokket hår, mens Peter har fyldigt skæg i tætte spiraler. Johannes holder i sin venstre hånd kalken, hvis indhold han velsigner med den højre. Peters nøgle er så stor, at han må holde den i begge hænder, mens bogen er klemmt fast under højre arm. Apostlene, der er udhulede i ryggen, står med broget bemaling og forgyldning fra 1918.

I renæssancetiden, måske 1632 eller 1652, har altertavlen gennemgået en modernisering, hvoraf er bevaret to par korintiske og joniske søjler (138 og 79 cm høje), der smykker kirkens

Fig. 30. *Sidealterfigur, Maria med barnet, den såkaldte Darummadonna, stående på måneseglet, o. 1500, fra (†)sidealtertavle (nr. 1, s. 3042), jfr. rekonstruktion fig. 29. I Varde Museum. Henrik Wichmann fot. 1994. – *Standfigur eines (†)Nebenaltars, Maria mit Kind, sogenannte Darummadonna, um 1500. Vgl. Rekonstruktion Abb. 29. Im Museum von Varde.

nuværende altertavle fra 1847 (fig. 25).³⁹ Antagelig har moderniseringen svaret til den, der endnu ses i Lunde kirke (s. 1115 med fig. 14), idet de to storsøjler (med yderligere to) har været sat foran alterskabenes rammeværk, mens de to små søjler har prydet et renæssancetopstykke.

1768 omtales tavlen som et gammelt, smukt billedhuggerarbejde med ulæselig indskrift.⁴⁰ Ved samme tid kunne Pontoppidan berette om et Laurentiusbillede på tavlen, og 1791 kaldes den et billedhuggerarbejde fuld af levninger fra den katolske tid; tavlen sås at have været forgyldt, men var nu noget fordærvet.¹⁹ 1846 ønskedes tavlen repareret eller en ny anskaffet,³² hvorefter den det følgende år udskiftedes med den nuværende. Herpå blev de to bevarede apostelfigurer genbrugt yderst på storgesimsen (jfr. fig. 45), mens de øvrige siden er forsvundet. Det eneste spor synes at være et brev, hvori de 1887 sagdes at være ført bort og kløvet for at finde relikvier i dem.⁴¹ De to bevarede apostle er siden 1980 ophængt på korets sydvæg.

(†)Sidealtertavler. 1) En *Mariatavle* fra o. 1500, til hvis bevarede *hovedfigur af Maria med barnet (fig. 30) hørte små figurgrupper ved hendes fødder, der repræsenterede det gejstlige og verdslige hierarki (henholdsvis mod nord og syd), mens fløjene rummede fire relieffer: Bebudelsen, Fødslen, Kongernes tilbedelse og Præsentationen i templet, der alle kendes gennem beskrivelser og fotografier. Tavlen er her søgt rekonstrueret (fig. 29) med støtte i en ret velbevaret tavle af samme opbygning i Havetoft kirke (Aventoft) syd for Tønder⁴² og en delvis bevaret i Janderup (s. 1047, fig. 19).

Den bevarede **Mariafigur* (fig. 30) er usædvanligt velskåret og smuk. Maria, 128 cm høj,⁴³ gengivet som den apokalyptiske Madonna på måneseglet (højre spids brækket af), står med et let svaj i kroppen. Hendes udsmykkede krone, der nu savner takker, men som ifølge Helms (1873) havde gennembrudte gotiske korsblomster, afsluttes forneden af en snoet perlekrans med roset fortil.⁴⁴ Det løsthængende, fyldige hår falder i bløde bølger ned over skuldrene. Marias ovale ansigt har høj, hvælvet pande, fint buede øjenbryn, lige næse og lille spidst smil

samt en fast hage (fig. 32). Øjnene, med tunge øjenlåg, har ikke været rettet ned mod barnet, men mod hendes nu manglende højre hånd. Maria er ikklædt kappe og fodsid, enkel kjole med rund halsudskæring og dobbelt midtfold; særken eller halslinet ses i udskæringen. Kappen, der holdes sammen over brystet med et ædelstenspydet bånd fæstet med to rosetter, føres af hendes venstre hånd ind foran kroppen, hvorved der dannes rige knækkede folder. En spids sko med træsandal stikker frem forneden (spidsen afbrækket). Det nøgne barn er vist halvt liggende på Marias venstre underarm, støttet af hånden. Det krølhårede barn, med markeret baghoved, har ansigtstræk som moderens og slanke lår med fine deller; begge arme er afbrudte.

Både moder og barn har i issen en nedboring, Marias 15 cm dyb (tvm. 3,5 cm), barnets 26,5 cm dyb og ført gennem hele kroppen (tvm. 2,2 cm). I barnets nedboring er der fundet et stykke bleget hørlærred, »et stykke af Jomfru Marias særk«, men efter kvaliteten at dømme fra ca. 1800.⁴⁵

Figuren står i dag afrenset, med ubetydelige farverester på kridtgrund; på venstre hånds fingre ses rester af karnationen; i håret guld og på kappens for blåt (Varde museum, inv. nr. 2109, »Marias særk« inv. nr. 2110).

Fig. 32. Maria og barnet, udsnit af *figur fra (†)sidealtertavle (nr. 1, s. 3043, jfr. fig. 30), o. 1500. I Varde Museum. Henrik Wichmann fot. 1994. – *Maria mit Kind, Detail von *Standfigur eines (†)Nebentars, um 1500. Im Museum von Varde.*

Fig. 31. Præsentationen i templet, Kongernes Tilbedelse og Bebudelsen, †relieffer fra (†)sidealtertavle (nr. 1, s. 3044, jfr. fig. 29), fotograferet formodentlig på Gellerupholm inden bortauktionering 1915. Foto i NM. – *Darstellung Christi im Tempel, Anbetung vermutlich auf dem Hof Gellerupholm vor einer Versteigerung 1915.*

Fig. 33. *S. Gertrud, o. 1500, formentlig fra (†)sidealtartavle (nr. 3, s. 3047, jfr. fig. 34). Udsnit. I Nationalmuseet. Henrik Wichmann fot. 1994. – *Die hl. Gertrud, um 1500, wohl von einem (†)Nebenaltar. Detailansicht.

Det tilhørende skab, der fremdeles var bevaret i 1854, målte ifølge Helms (1873) 2 1/4 alen i højden (godt 140 cm), og havde ifølge Hillerups beskrivelse 1768 »neden under et a parte rum, som formodentlig har været til at gemme relikvier udi«, antagelig en predella med et rum til relikvier (jvf. s. 1122).

Ved Mariafigurens fødder havde der, ifølge Helms (1873), været to små grupper knælende personer, 15 tommer høje (ca. 39 cm); på den ene side en pave og en biskop, på den anden en kejser (med lukket krone) og en konge.

Fløjenes fire scener, skåret i højt relief, målte ifølge Helms (1873) mellem 15 og 18 tommer i højden og 3/4 alen i bredden (ca. 39-47×47 cm); de forreste figurer var skåret fri af baggrunden. De forsvundne relieffer må i opbygning have stemt ganske godt overens med de bevarede i

Havetoft. Alle fire skimtes på et interiørbillede af Tøger Teilman blandt sine antikviteter (formentlig på Armvanggård før 1893),⁴⁶ og en næroptagelse af de tre bevarede relieffer fra o. 1915 (fig. 31). Reliefferne beskrives her i kronologisk rækkefølge:

a) (Fig. 31, til højre) Bebudelsen, med Jomfru Maria iklædt kappe og kjole, knælende ved læsepulten i et panelklædt rum. Hun vender sig halvt mod den bagved stående engel, der bærer alba og korkåbe. b) Fødslen, kan kun skimtes på det nævnte interiørbillede og kendes hovedsageligt gennem Helms beskrivelse fra 1873: »Maria knælende for det nyfødte barn; lige overfor hende en gammel mand, formodentlig Josef, men han er iført en gejstlig eller ordens dragt, 3 unge mænd (engle?) i en lignende dragt, holder et klæde op.« c) (Fig. 31, i midten) Kongernes tilbedelse, Maria sidder på en bæk med det nøgne Jesusbarn på skødet. Den ældste konge med sammenlagte, tilbedende hænder knæler foran dem. Han er iklædt ærmeløs, fodsiddende kåbe, mens han har sat hatten med krone foran sig. Bag ham står de to andre konger, den yngste, gengivet som »morian« (neger), med højre hånd ført op til kronen. Han er iklædt kappe, kort kropsnær dragt og stramtsiddende hoser samt komulesko, mens den mellemste konge, med langt hår og skæg, bærer kåbe med stor krave. Bag barnet står Josef, i kjortel med hætte, bærende et skrin i hænderne. d) (Fig. 31, til venstre) Præsentationen i templet. På et alterbord står det nøgne Jesusbarn foran en altertavle af nederlandske type. Han flankeres af Maria (til venstre), der blidt støtter sin søn, og den gamle Simon, som rækker ud efter barnet med delvis tildækkede hænder. Bag Maria står Josef, der har mistet sin højre hånd (med kurv og duer?), og en kvinde med konelin. Bortset fra Maria, med små spidse sko, bærer alle komulesko.

Ifølge Helms (1873) var relieffernes placering således, at man på den ene fløj så Bebudelsen (foroven) og Præsentationen i templet (af Helms omtalt som Omskærelsen),⁴⁷ på den anden Kongernes tilbedelse (foroven) og Fødslen. De noget senere fotografier gengiver reliefferne afrensede, tilsyneladende uden farverester.

Darummadonnaen synes at være skåret efter samme forlæg som en Mariafigur fra Jakobi kirke i Lübeck,⁴⁸ men nok ikke i samme værksted. Overens stemmer såvel kronens udformning, kjolens snit, det lavtsiddende smalle bæltets placering og kappens draperi som barnets halvt liggende placering. Nærmere beslægtet, sandsynligvis fra samme værksted, er Maria med barnet i Møgeltønder kirke,⁴⁹ mens en anden nær parallel findes i Daler kirke (DK. SJyll. s. 1309 og 1344). Alle er henført til den såkaldte Imperialissimamesters kreds (jfr. DK. SJyll. s. 2832 f.).

Sidealtertavlen må have tilhørt det i kirken nævnte Vor frue alter (jfr. indledning). 1768 nævnes det store Mariabillede i et skab »med to låger for« på den ene pille mellem kirken og koret,⁴⁰ utvivlsom ved triumfvæggens nordside. Danske Atlas fremhævede skabets stærke forgyldning, ligeledes Helms, der endvidere fæstnede sig ved Marias gyldne krone og den delvis bevarede baggrund. Ved hans besøg 1854 og igen 1858 var alterskabet placeret på pulpituret sammen med kirkens øvrige middelalderfigurer. Henvend 20 år senere, i 1873, var figurerne fjernet fra kirkerummet og henlagt på vå-

Fig. 34-35. Helgenfigurer, formentlig fra (†)sidealtertavle (nr. 3, s. 3047), o. 1500. 34. *S. Gertrud. I Nationalmuseet. 35. †S. Katharina? Henrik Wichmann fot. 1994 og foto i NM., o. 1915. – *Standfiguren, vermutlich von (†)Nebenaltar, um 1500. 34. *Die hl. Gertrud. Im Nationalmuseum. 35. †Die hl. Katharina?*

benhusloftet, hvor Helms efter lang tids søgen fandt tavlernes sørgelige rester. Ved præstens hjælp fik han taget figurene ned, »det værste smuds renses af«, og opstillet i tårnrummet; selve skabet og den lille gruppe med pave og biskop var gået tabt. Det ene relief fra skabets fløje, Fødslen, var svært beskadiget, idet de tre engle manglede hovederne. 1887 erfarede Helms, at figurene var fjernet fra kirken. Ifølge den daværende sognepræst, H.F. Feilberg, var figurene borttaget fra kirken før hans tid, 12-13 år tidligere, af en privat samler, Tøger Teilman, Armvanggård ved Varde, der efter eget udsagn havde skaffet sig den daværende kirkeejers samtykke. Allerede samme år, 1887, henvendte Nationalmuseet sig til Tøger Teilman for at bringe figurene tilbage til kirken. Teilman vedgik, at der i hans samling var genstande fra Darum kirke, men kunne ikke huske hvilke, og oplyste, at han med stor bekostning havde ladet figurene restaurere så godt, det lod sig gøre.⁴¹ Ved Henry Petersens besøg på Gellerupholm 1895³⁸ så han af tavlen kun Maria på måneseglet, de knælende konger samt tre af reliefferne, Bebudelsen, Kongernes tilbedelse og Omskærelsen (Præsentationen i templet); det fjerde relief (Fødslen) må være gået tabt ved branden på Armvanggård 1893.⁵⁰ De overlevende stykker, af hvilke reliefferne senere blev indbygget i ryggen på en sofa, kunne Jørgen Olrik 1906³⁸ registrere i Teilmans samling – tillige med noget stavværk, der muligvis også var fra tavlen, men som nu var genanvendt i et kabinetskab.⁵¹ Snitværkerne kom på auktion 1915, og kendes ikke senere, bortset fra Mariafiguren, der er kommet til Varde museum, uvist hvornår.⁵²

2) Af en *Laurentiustavle* fra o. 1500 er bevaret selve **Laurentiusfiguren*, 95 cm høj (fig. 36). Han står læsende med vægten på højre ben, det magre, tænksomme ansigt har lige næse, høje kindben, lille mund og fast hage. Håret er fyldigt og falder ned bag skuldrene i spiralformede krøller. Martyren bærer diakondragt, fodsid alba, dalmatika med frynsekant og amictus (halslin) samt spidse sko. I højre hånd bærer han den åbne bog, i venstre har han holdt sin nu forsvundne rist. Venstre hånd mangler de yder-

Fig. 36. *S. Laurentius, o. 1500, formentlig fra (†)sidealtertavle (nr. 2, s. 3046). I Nationalmuseet. NE fot. 1994. – **Der hl. Laurentius, um 1500, wohl von einem (†)Nebenaltar. Im Nationalmuseum.*

ste led på alle fingre, bortset fra tommelfingeren, ligeledes er dele af jordsmonnet gået tabt. Figuren er udhulet i ryggen og har i issen en nedboring, 12,5 cm dyb (tvm. 3 cm).

Træet står nu helt afrenset, bortset fra enkelte rester af kridtgrund i håret og nærmest mikroskopiske rester af zinnobrerfarve på bogens omslag.

Den velskårne Laurentiusfigur har nære paralleller inden for den før omtalte Imperialissimamesters kredsløb (DK. Sjy. s. 2838), nærmest står S. Laurentius i Ravsted, der synes skåret efter ganske samme forlæg (DK. Sjy. s. 1590, fig. 6).

Ifølge Danske Atlas var det tilhørende faskab mindre end Mariatavlen, lige som Pastor Hilerup 1768 omtalte tavlen som et mindre Laurentii billede i et meget brøstfældigt skab, der var placeret oppe i koret.⁴⁰ Da Helms besøgte kirken første gang 1854, manglede skabet. Dalmatikaens frynser var i 1873 fremdeles røde, grønne og blå. Figuren stod 1854 på pulpituret og delte siden skæbne med de øvrige sidealterfigurer (jvf. nr. 1) indtil 1929, da den købtes af Nationalmuseet på Nøhrmanns auktion i Odd Fellow Palæet. Konserveret 1967 og 1974 (inv. nr. D11459).

3) Formentlig fra en tredje sidealtertavle, udført o. 1500, stammer en *figur af S. Gertrud (fig. 34), 83 cm høj, samt en nærtbeslægtet og jævnstor fhelgeninde,⁵³ formodentlig S. Katharina af Alexandria, der nu kun kendes gennem omtale og et fotografi fra o. 1915 (fig. 35).

S. Gertrud, der ikke er så velskåret som Maria- og Laurentiusfiguren, står rank på et hvælvet jordsmon. Under det brede ansigts fint buede bryn er øjenåbningerne næsten som tynde sprækker, næsen lige, munden lille og spids, hagen fast. S. Gertrud er iklædt ordensdragt bestående af hoved- og halslin over løsthængende kjortel og kappe med store knækkede folder; en spids sko ses under kjortlens kant. Højre arm er brækket af og i venstre hånd holder hun en kirke-model (fig. 33) med ottekantet tårn og spir (afbrækket øverst). I kirkens ene ende er gengivet en fin jernbeslået dør. S. Gertrud, hvis forreste ansigtsparti med hovedlin engang må være faldet af og nu er limet lidt forskudt på, er udhulet i ryggen og har en nedboring i issen. Træet står nu afrenset uden rester af staffing; konserveret 1960.

Gertrudfiguren, der 1854 stod på pulpituret med de øvrige sidealterfigurer, kom senere sammen med dem til Teilmans samling og blev 1929 købt af Nationalmuseet (inv. nr. D11460).

Den nu forsvundne helgeninde (fig. 35) var fremstillet som kronet jomfru med langt lokket hår (kronens takker manglede). Ansigtstræk og dragtfolder var som Gertrudfigurens. Hun var iklædt kjole med stramt liv og halslin, foruden omfangsrig kappe, holdt sammen over brystet.

I højre hånd holdt hun en opslået bog, mens venstre arm var brækket af. Ifølge Henry Petersen (1895)³⁸ sås ved hendes ene fod rester af et marterhjul, S. Katharinas attribut, mens Trap Danmark kalder figuren S. Barbara. Omtalt i kirken første gang 1854 og som de øvrige sidealterfigurer i Teilmans samling indtil 1915 (se nr.

1). Dens videre skæbne kendes ikke.

Altersølvet (fig. 37) er formentlig af lokalt arbejde, ustemplet, vel fra tiden 1750-1850. Kalken (fig. 37), 20 cm høj, har cirkulær fod, der er drevet stejlt op i en keglestubform. Standkanten har en lille korsbort, på fodens side er pånippet et lille støbt krucifiks (5,2 cm), og en graveret bladkrans danner foroven overgang til det cylindriske skaft. Knoppen er udformet som en fladtrykt kugle, bægeret har afrundet bund og en let svajet mundingsrand. Den meget flade disk (fig. 37), tv. 13,5 cm, smykkes på fanen af profilering og et graveret cirkelkors. Til kalken hører en moderne indsats med tud. I præsteindbæretningen 1768 nævnes kalk og disk af sølv uden inskription; givener kendtes da ikke.⁴⁰ Det er

Fig. 37. Altersølv, ustemplet, formentlig lokalt arbejde, o. 1750-1850 (s. 3047). NE fot. 1994. – *Altarge-rät, ohne Stempel, wohl die Arbeit einer örtlichen Werkstatt, um 1750-1850.*

Fig. 38. Sygesæt af tin, o. 1700 (s. 3048). NE fot. 1989. – *Krankengerät aus Zinn, um 1700.*

uvist, om omtalen gælder det nuværende alter-sæt eller et ældre.

Alterkande, nyere af pletsølv, højde 28 cm. †*Alterkander*. 1846 ønskedes en tinalterkande erstattet med en af porcelæn.³² En †*oblatæske* skulle indkøbes 1853.³²

Sygesæt. 1) (fig. 38), af tin, formentlig fra o. 1700. Det består af sammenbygget flaske, oblatgemme og bæger, der ialt måler 13,5 cm i højden. Foden er en keglestubformet flaske, i hvis låg der findes et cylindrisk oblatgemme. Herpå sidder det fladbundede bæger, hvis korte skaft kan påskrues med et indvendigt gevind. Sættet har et sidestykke af samme materiale fra Jerne kirke (s. 987).⁵⁴ 2) 1905,²¹ med Københavnstempel og mestermærke »KCH«, formentlig for K. C. Hermann. Kalken, 13 cm høj, har cirkulær fod, cylindrisk skaft, knop i forenkede middelalderformer samt et højt bæger med graveret kors. Disken, tv. 7,5 cm, har på fanen graveret cirkelkors og kan monteres inde i kalkens fod. I dens bæger kan indpasses en tilhørende vinflaske af slebet glas med sølvskruelåg.

Alterstager (fig. 39), gotiske fra o. 1500, noget ændrede og nu 33 cm høje. Fodskålen er hvælvet med profilering, den lidt mindre lyseskål ligedannet, skaftet cylindrisk med linseformet midtring. Fodskålen hviler på ben i form af tre små siddende løvefigurer, af hvilke én kan være fra renæssancetiden; de øvrige er fra 1979;¹⁶ også lysetornene er nyere. Oprindeligt har stagerne formentlig stået på tretåede dyrepoter, som nærtbeslægtede stager i Lunde, Henne, Ål og Ølgod kirker.⁵⁵ En *syvstage* fra 1911, 46 cm høj, bærer på foden frakturindskriften: »Gave til Darum Kirke fra Johanne M. Jessen, Ch. H. Jessen, H. Ch. Jessen 1911«.

†*Messehagler*. 1834 burde messehaglen omgøres og forbedres, og 1846 ønskedes en ny af rødt fløjls anskaffet.³² 1864 forsøgte kirkeejeren at få tøj til en ny messehagel, men forhindredes deri af krigen. Haglen kunne anskaffes efter freden, og 1874 blev kirkens hagel atter fornyet.¹⁶

Fig. 39. Alterstage, gotisk, o. 1500 (s. 3048). NE fot. 1989. – *Gotischer Altarleuchter, um 1500.*

Alterskranken er fra 1847,³² halvcirkulær, med enkle stivere af træ. De er som skamlen grøn-malede, håndliste og hylde står grå. 1889 blev skranken mahognimalet, mens stiverne bronzeredes.²¹ En ældre *†alterskranke* ønskedes 1834 be-trukket med læder.³²

Døbefont (fig. 40), romansk af rødlig granit, 85 cm høj, tilhørende gruppen af arkadefonte (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 306f.). Foden har form af en lav søjlebase med forholdsvis enkle hjørnehoveder, der har markeret, midtdelt hår. Herover rejser sig et konisk udladende skaft med vulst over platte ved overgangen til den cylindriske kumme, tv. 72 cm. Herpå er i ret spinkelt relief udhugget elleve arkader med ringformet kapitæl og skaftring, let fladtrykt bue og en lille knop i sviklerne. Mundingsran-den har tovsnoning, og fordybningen er harmo-nisk med afrundet bund. Rester af kalk samt rød og sort farve, fortrinsvis på foden.

Fonten har som sidestykker i amtet de noget afvigende arkadefonte i Vester Vedsted og på Mandø (Ribe hrd.), mens en lang række andre arkadefonte findes fordelt over Syd- og Sønder-jylland. Nærmest står velnok fonte i Sædding (Ringkøbing amt)⁵⁶ og i Humtrup lige syd for den nuværende grænse.⁵⁷ Typen må opfattes som udpræget senromansk. »En hulet kampe-sten« kaldtes fonten 1768 af præsten, der tillige citerede det lokale mundheld: »Den er så stor som Darum font«.⁴⁰

1883 blev fonten flyttet fra koret »ned under korbuen til højre«,¹⁶ d.v.s. til dens nuværende plads ved korbuens nordre vange.

Dåbsfadet, fra o. 1550, er sydtysk, tv. 44 cm, stærkt udpudset med drevet bebudelsesrelief og på fanen små stemplede ornamenter. Sidestyk-ker findes bl.a. i Lunde og Vejen kirker (s. 1120, 2895) samt i Vilslev. Fadet omtales tidligst 1853, da man ønskede anskaffet et »låg« (vel en træ-ring), så fadet ikke som hidtil skulle stå i fontens bund.³² En *†dåbskande* fra 1976 er 31 cm høj, med gæk. Den har afløst en ældre *†dåbskande*.¹⁶

Fontehimmel (fig. 40), med malet årstal 1652 (fejlopmaling for 1632?), måske af samme bil-ledskærer som prædikestolen, udstyret med samtidigt eller lidt senere galgeophæng. Him-

Fig. 40. Døbefont, romansk (s. 3049), med fontehim-mel, der bærer malet årstal 1652 (eller 1632) og har samtidigt eller lidt yngre, drejeligt ophæng (s. 3049). NE fot. 1989. – *Romanische Granittaufe und Taufdeckel mit bemaltem Datum, 1652 (oder 1632).*

Fig. 41. Prædikestolsfelt o. 1640 (jfr. fig. 43), evangelisten Johannes, mellem trekoblede søjler (s. 3052). NE fot. 1989. – Kanzelfeld (vgl. Abb. 43) mit Evangelistenrelief zwischen Tripelsäulen, um 1640.

len, 155 cm høj, tv. 90 cm, er seksidet med bøjlebaldakin, der samles foroven i et profileret ophæng og omslutter en central figurgruppe af Kristi dåb (fig. 42). Omkring denne bærer de svungne bøjler putti, der har poseret med nu manglende lidelsesredskaber; én af dem har kors og søjle i behold. Frisen, der brydes af volut-bøjler med semikolontegn over pyramidebosse,

Fig. 42. Fontehimmel, udsnit med midtgruppens dåbsscene og omkringstående putti (s. 3050), formentlig 1652 eller 1632. NE fot. 1989. – Taufdeckel, Ausschnitt, Taufszenen und Putten.

har udsvejfede topstykker med pyramidebosse mellem bøjlerne, der krones af små drejede vasespir. Midtgruppen står på et lille seksidet podium, og det indvendige loft har radiære profilribber.

Det sjældne, drejelige galgeophæng udgøres af en affaset stolpe med øvre bæream, der har form af en kraftig, menneskelig underarm, som udgår fra gabet af et fiskedyr, måske en hvalfisk.

Den brogede staffering med koksgår grundfarve samt gul og rødmosset karnation er Aage Sørensen fra 1980. Friseindskriften i gylden fraktur må være oprindelig men fremtræder nymalet: »Sandelig siger jeg dig, uden saa er at nogen bliver født af Vand og Aand, da kan han ikke komme i Guds Rige (Joh. 3,5). 1652«.

Det malede årstal (1632 eller 1652) daterer måske alene den ældste staffering men gælder vel snarest hele tilvirkningen. Skæringerne minder om prædikestolens og viser som dennes slægtskab og måske tilknytning til Koldingbilledhuggeren Jens Mortensens arbejder.⁵⁸ Himlens nærmeste sidestykker må dog snarest henføres til Vardebilledskæreren Jens Olufsen, således en fontehimmel fra 1652 i Janderup (s. 1051).⁵⁹ Som denne har vel også Darumhimen haft en helligåndsdue ophængt over dåbsgruppen. Et nu forsvundet sidestykke til drejeophænget kendes fra Guldager kirke (s. 2075).⁶⁰

Præsteindberetningen 1768 anfører i sit citat af indskriften årstallet »1632«; låget omtales som et dæksel, hængende ved en træarm, »som går ud af en fiskes mund«.⁴⁰ En undersøgelse af farvelagene 1977 viste under farverne fra 1918 den af maler Lind påførte staffering fra 1847, der prægedes af lysgrønt og lysblåt med cinnoberrøde kanter, mens skulpturerne stod grå. Lidt rester af grå frakturskrift på hvid bund samt sandstensfarve var næppe mange årtier ældre.

Prædikestol (fig. 43), o. 1640, måske udført samtidig med den beslægtede fontehimmel, der er opsat 1632 eller 1652, eller i det mindste første gang stafferet et af disse år. Prædikestolskurven udgøres af fem arkadefag med relieffer af Kristus og de fire evangelister, flankeret af trekoblede korintiske frisosøjler, der tydeligt efterligner domkirkens prædikestol fra 1596-97 (s. 438f.).

Fig. 43. Prædikestol, o. 1640 (s. 3050), måske udført samtidig med den beslagtede fontehimmel (1652 eller 1632?). NE fot. 1989. – Kanzel, um 1640, vielleicht mit dem verwandten Taufdeckel gleichzeitig ausgeführt (1652 oder 1632?).

Som i domkirken har prydbælterne varierende beslagværk, skafterne derimod er ikke kanneleerede men fremtræder glatte. De fem relieffer svarer nøje til prædikestolene i Guldager og Lindknud (s. 2079, 2691), hvor man også genfinder deres muslingenicher med æggestav, englehoved i sviklerne samt nedre afslutning i form af tandsnitliste over en skriftkartouche. Reliefferne beskrives her fra opgangen med angivelse af de nedenunder anførte (malede) navne: 1) »St.

Matheus«, med åben bog i venstre hånd, den højre løftet (nu uden griffel) og foran ham en nærmest dansende engel. 2) »St. Marcus«, pegende med højre hånd i sin opslåede bog; han står foran en arrig løve med højtloftet rumpe og hale. 3) »St. Salvator«, Kristus som verdens frelser med jordkloden i venstre hånd og den højre hævet velsignende; relieffet er skåret efter Maerten de Vos.⁶¹ 4) »St. Lucas«, skrivende lidt akavet i den opslåede bog; ved fødderne en he-

Fig. 44. Stolegavle, o. 1580 (s. 3053), og til staderne hørende vægpanel fra o. 1580 eller 1604 (s. 3053). NE fot. 1989. – *Gestühlswangen, um 1580, und eine zum Gestühl gehörige Wandvertäfelung von etwa 1580 oder 1604.*

steagtig okse. 5) (Fig. 41) »St. Johannes«, bevæget, med krydsende ben og højre hånd slået ud; den venstre holder en åben bog, mens ørnen sidder undseelig ved højre fod. Prædikestolens postament har under søjlegrupperne fremspring, der under midtsøjlen fremtræder spidsvinklet fremstående, under sidesøjlerne retkantet med små profilfyldinger. Frisen er tilsvarende, ligeledes med en forkrøppet tandsnitliste foroven. Under postamentfremspringene er der englehoveder (de tre fornyet 1918); den noget kluntede underbaldakin, vistnok fornyet 1847, har ribber i stødene og ender i en lille hængeskugle. Gesimsens dækliste er som læsepulten i blank eg, begge fra restaureringen 1980, da også den enkle trappe blev udført.

Den lysbrogede bemaling med koksgrå grundfarve er fra 1980. Indskrifterne, i gult på sort bund er vel oprindelige, men har undergået op- og nymalinger. Mens de ovenciterede indskrifter under reliefferne er i versalskrift, har frise og postament en gennemløbende indskrift i fraktur, begyndende i frisen: »Hver den som paakalder Herrens Navn skal vorde salig. Hvorledes skulle de vel paakalde den paa hvem de ikke have troet, men/ hvorledes skulle de troe paa den om hvem de ikke have hørt, men hvorledes skulle de høre, uden der er nogen, som prædiker. Rom. 10-13-14 (10,13-14)«.

Prædikestolens plads i skibets sydøsthjørne er formentlig den oprindelige. Relieffernes tilknytning til prædikestolene i Guldager og Lindknud er så nær, at der må være tale om samme snedker – en efterligner af billedskæreren Jens Mortensen i Kolding eller måske en svend hos ham.⁵⁸ Når søjler og rammeværk afviger fra snedkerens normale mønster, må det skyldes, at han har haft instruks om at eftergøre opbygningen i den prædikestol, Odensebilledskæreren Jens Asmussen nogle årtier tidligere havde leveret til domkirken.⁶² Af oprindelig farve er 1977 konstateret en blågrå, der har dannet bund for søjleprydbælternes forgyldte beslagværk, og på listeprofiler er der flere steder fundet cinnoberrødt.

1768 nævner præsten prædikestolens smukke billedskærerarbejde og »bibelske sprog« samt årstallet »1526«, der må være fejllæst.⁴⁰ 1807 anskaffedes en ny magelig prædikestolsopgang, da den gamle var meget ubekvem.¹⁷ 1847 blev stolen repareret og malet³² af C. F. Lind med dominerende grønt og rødbrunt, relieffer og søjler stod gråhvide, mens en blå dannede bund for prydbælternes skæring og for de bibelske indskrifters gule frakturskrift. Helms noterede 1873, at der savnedes en himmel over prædikestolen, som nogle år senere, vistnok 1889, fik en delvis overstrygning med lys egetræsfarve. Restaureringen 1918 omfattede en vis fornyelse af lister og snitværksdetaljer, opsætning af en ny trappe (jfr. fig. 45) samt nystaffering ved maler Hansen. Hans farvesætning af prædikestolen var noget rigere end på det øvrige inventar, med

Fig. 45. Indre set mod øst o. 1920. Foto i Det kgl. Bibliotek. – *Kircheninneres gegen Osten, um 1920.*

anvendelse af ægte forgyldning samt rød, grøn og blå sølvlasur på reliefferne.

†*Prædikestol*, 1586/87, omtalt i sysselprovsten Anders Sørensen Vedels regnskabsbog som en ny prædikestol, hvoraf kirkeværgen Knud Tuesen havde en udgift på 60 dl. 3 mk. 13 sk.⁶³

Stolestaderne er i deres kerne fra o. 1580 med usædvanlige, høje vægpaneler, som er samtidige eller eventuelt dateret (og snedkersigneret?) ved indskriften »IHS 1604«. På pulpituret fem »rakerbænke« fra o. 1750-1850 (se pulpitur). Stadernes helt enkle bænke er fra 1980, da gavlenes gamle form fra o. 1580 blev genetableret ved fornyelse af rammeværkets småspir. Gavlene (fig. 44) er af eg, 111 cm høje, med to profilindrammede fyldinger, der rummer udskåret foldeværk i to udformninger, en kantet og en mere afrundet, der oprindeligt har hørt til henholdsvis

i mands- og kvindesiden. Nu står gavltyperne mellem hinanden. Indgangspanelerne med fyldinger er vistnok fra restaureringen 1918. Skibets *vægpaneler* (fig. 44) er af fyr, 185 cm høje, udført i egnens ungrenæssanceformer med smalle højfyldinger under kvadratiske frisefyldinger, indfattet af kantprofileret rammeværk. Fagene er ca. 40 cm brede, ved sydturen findes 29 fag, ved nordturen 34, et antal, der meget vel kan have svaret til det gamle stoletal i skibet (jfr. ndf.). Det østligste fag i nord har i frisefyldingen indskåret »IHS 1604«, måske et Jesumogram, måske en snedkersignatur.⁶⁴ Bortset fra dette fag er de otte østligste fag i nord fornyede efter fjernelse af varmeværk; andre fornyelser er foretaget ved istandsættelsen 1980. Tidligere fandtes også †vægpanel i koret (jfr. ndf.).

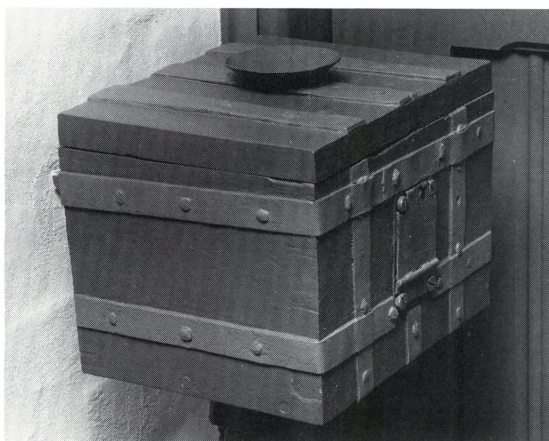

Fig. 46. Pengeblok, o. 1800 (s. 3054). NE fot. 1989. – *Opferstock, um 1800* til kirkesangeren opsat »i koret«. Stader og panel har bemaling fra 1980, stolene

i toner af lilla, vægpanelerne står med koksgrå fyldinger og rammeværk i toner af hvidt, gråt og beige.

Stadernes gamle udformning med to let vari-

erende gavltyper for henholdsvis mands- og kvindestolene er et træk, der genfindes eksempelvis i Billum kirke (s. 1097). Stoleværket må fra første færd have været kombineret med vægpanel, de første år måske med en kalkmalet panelimitation (s. 3036, fig. 23), og i det mindste siden 1604 med de eksisterende, høje træpaneler, hvortil der kendes en del sidestykker, men sjældent så velbevarede (s. 2408, 2532, jfr. også Vilslev kirke). Ved en farveundersøgelse 1977 iagttoges tegn på, at stolegavlene oprindelig havde stået umalede. Af ældre farve fandtes på disse og på vægpanelerne alene lidt rester af en blågrøn overstrygning. 1768 opregnede præsten 30 mandsstole med fire sæder og 32 kvindestole med fem samt på pulpituret 10 stole til fem mandspersoner.⁴⁰ 1847 blev stoleværket istandsat og malet. 1862 anskaffede man i koret to nye langsgående *†bænke* i syd »mellem korbuerne« svarende til to overfor stående og med tilsvarende panel.²¹ Bænkene i koret ses på indretningsplanen 1885 (fig. 20), der i øvrigt viser væsentlig færre stader end 1768. 1889 blev bænkene fornyet i fyrretræ, gavlenes gamle spir afsavedes til fordel for tresidede gavlspidser og alt blev overstrøget med lys egetræsmaling.²¹ 1893 øn-

skedes fornyelse af vægpanelet i korets sydside,²¹ der kunne males med egetræsfarve 1895.¹⁶ Ved restaureringen 1918 maledes med dodenkoprød grundfarve og okkergult på stolegavlenes foldeværk.

En *†prceste- og skriftestol* ønskedes 1846 flyttet fra sin plads i korets nordøsthjørne (»mellem gelænderet og altret«). Ved det følgende års restaurering blev den fjernet og erstattet af en lænestol bag altret,³² der atter blev udskiftet 1885.¹⁶ *†Degnestole*. Også den gamle degnestol, formentlig i korets sydøsthjørne, blev fjernet i forbindelse med altertavlefornyelsen 1847 og en

Pengeblok (fig. 46), o. 1800, 99 cm høj, bestående af en kasse, 33×25 cm, 24 cm høj, på enkel bærestolpe af genanvendt træ. Kassen har låg med bred pengetragt af blik samt enkle jernbeslag og en lille låge på siden. Bemaling fra 1980 i grønne toner. 1977 konstateredes under bemaling fra 1918 egetræsfarve (1889?), en blågrøn (1847?) og inderst en dodenkoprød. Ved tårndøren i syd.

En **klingpung* (fig. 47) fra o. 1750 er 144 cm lang, udført i to dele, en ydre spids med ring af jern, og et drejet skaft af egetræ, der har håndgreb, regelmæssigt anbragte profilknopper og et konisk samleled. Spidsen har en hertil svarende dølle, tre spinkle profilerede og en ring (tvm. 12 cm) med pose af blomsterbroderet silke i rødt, blå, hvidt og brunt. Silken, hvis mange sømme viser, at den må være genbrugt kjolestof, har foring af lærred og inderst rester af finere stof. I Nationalmuseet (inv. nr. F. 23 IV/341).

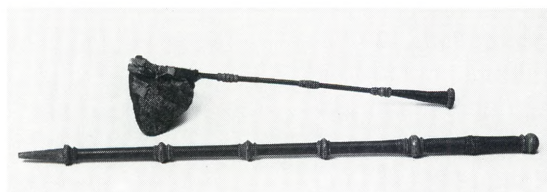

Fig. 47. **Klingpung*, o. 1750 (s. 3054). I Nationalmuseet. NE fot. 1994. – **Klingelbeutel, um 1750*.

Pulpituret er fra 1624, indrettet som orgelpulpitur 1905, da det blev delvis fornyet. Pulpituret optager skibets vestende til umiddelbart øst for syddøren (jfr. fig. 21). Brystningspanelet fra 1905 er af fyr, med to gange tre profilfyldinger, der flankerer orgelfacaden fra 1986. Oprindeligt er bjælkeværket og flere af de retkantede bærestolper; de fire ud mod midtgangen har kannelering. Bemaling fra 1980 som vægpanelerne, under orgelfacaden læses versalindskriften: »Synger og spiller i eders hjerter for Herren. EPH. 5. cap. 19. vers« (Ef. 5,19). På pulpituret står fem gamle »rakkerstole«, tre nord for orglet (fig. 48), tre i syd, med ryglægte og gavli i form af et afrundet bræt. Stolene, der kan stamme fra o. 1750-1850, står med en slidt grå og brun bemaling.

1768 omtales pulpituret således: »Her er et pulpitur, hvorudi der ved den nu forehavende reparation bliver lagt et nyt loft, har ti stole til mandspersoner og hver til 5 personer. Årstallet 1624«.40 1847 ønskedes pulpituret sat i stand (eller bortfjernet), og kunne herefter 1849 males sammen med stolestaderne.³² 1884 ønskedes halvdelen af stolene på pulpituret fornyet, resten repareret med gamle materialer.¹⁶ Helms omtalte 1894 pulpiturets gamle brystning »med ret karakteristisk balustrade og enkelte udskæringer – deriblandt ved indretningen til orgelpulpitur 1905, og det stærkt fornyede pulpitur malet i egetræsfarve sammen med den midtfor indbyggede *†*orgelfacade (jfr. ndf.).

Orgel, 1986, med 10 stemmer og én transmis-

sion, to manualer og pedal, bygget af Anders Havgaard Rasmussen, Bramming. Disposition: Manual I: Principal 8', Træfløjte 8', Oktav 4', Oktav 2', Pommer 16'. Manual II: Rørfløjte 8', Copula 4', Quint 2 2/3', Sedecima 1'. Pedal: Subbas 16', Baspommer 16' (transmission). Facade med tre rundbuede pibefelter indfældet i vestpulpiturets brystning og bemalet i samklang med det øvrige inventar. Spillebord i orglets sydside, (*†*)*Orgel*, 1905, med fire stemmer, bygget af Emil Nielsen, Århus. Disposition: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4'. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Facaden havde tre

Fig. 48. »Rakkerbænke« fra o. 1750-1850 på vestpulpitur fra 1624 (s. 3055). NE fot. 1989. – *Gestühl für die Armen, um 1750-1850. Auf Westempore von 1624.*

rundbuede pibefelter, indrammet af pilastre, og afsluttedes opefter af en kronliste med tandsnit. Prospektpiberne var attrapper af sølvbronzeret zink. Skænket af Lambert og Mette Kristensen. På kirkens pulpitur, indfjernet, spillebord; nu for væsentlige deles vedkommende henlagt på kirkeloftet, *†El-orgel*, anskaffet 1972.

Salmenummertavle, o. 1905, 104×64 cm, med halvt så bred, drejelig vinge, hængecifre i let-metal, profilramme samt udsavet topgavl i renæssancestil. Koksgrå bemaling med lilla kantlister fra 1980. I skibets nordøsthjørne. Kirkens *†nummertavler* skulle opmales 1873.²¹

Præsterækketavle, nyere, 110×78 cm, med hvide versaler på sort bund. På våbenhusets øst-væg.

En *sognestævnetavle* fra o. 1880 består af et fyrrebræt med afrundet over- og underkant, 32×19 cm, sortmalet med hvid fraktur: »I Dag er Kirkestævne«. På våbenhusets vestvæg.

Et *maleri* fra 1918, Jesus i Emmaus, udført som altermaleri af maler J. Hansen, Esbjerg, og skænket af lærerne P.J. Nielsen og Chr. Hansen (olie på lærred),¹¹ er nu ophængt på pulpituret i

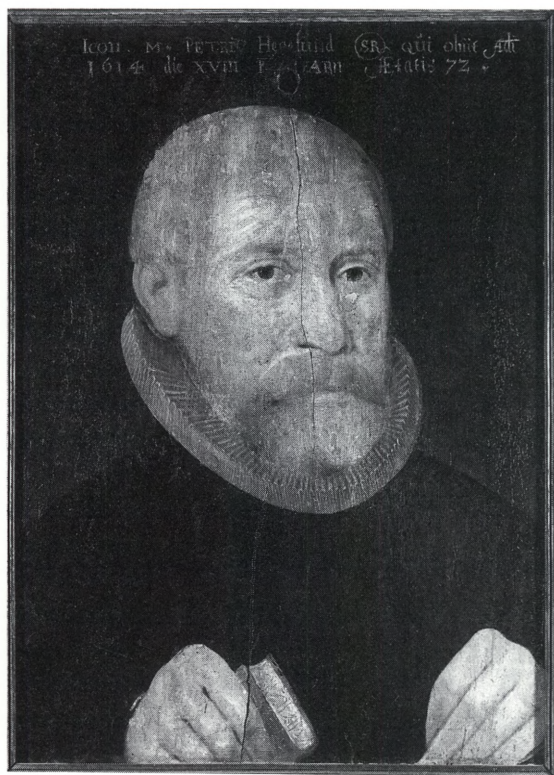

Fig. 49. Biskop Peder Hegelund, *maleri fra o. 1614, diskrevet Laurits Andersen Riber (s. 3056). I Den antikvariske Samling i Ribe. LL fot. 1977. – *Der Bischof Peder Hegelund, *Gemälde um 1614. Laurits Andersen Riber zugeschrieben.*

ny profilramme. Det tjente 1918-80 som altermaleri.

To **portrætmalerier* (fig. 49-50) fra o. 1614, visende Ribebispen og forfatteren Peder Hegelund og formentlig hans tredje hustru Anne Andersdatter Klyne, har henligget på kirkens loft indtil o. 1860, da kirkeejeren skænkede dem til Den antikvariske Samling i Ribe (inv. nr. 247-48).⁶⁵ De fremtræder som brystbilleder på egetræ, hans 48×35 cm, hendes 40×34 cm, udført i olie på tynd kridtgrund med hovedsagelig mørke, grå og hvide toner på sortbrun bund. Peder Hegelund (fig. 49), der vender hovedet lidt mod venstre, er vist i præstekjole med pibekrave og hænderne op foran sig, den højre holdende en lille bog. Over ham er langs billedets overkant anført en samtidig eller ikke meget yngre påskrift i hvid antikva: »Icon M(agistri) PETRI

Hegelund S(uperintendentis) R(ipensis) QUI obiit A(nno) d(omin)i 1614 die XVIII F(eb)uarii Aetatis 72 (portræt af magister Peder Hegelund, Ribes biskop, som døde i det herrens år 1614, den 18. febr. i sin alders 72. år)«. På kvindeportrættet (fig. 50), der er stærkt ødelagt af afskalning, vender hovedet tilsvarende lidt mod højre. Ansigtet fremtræder ret udvisket, klædningen udgøres af sort kappe med pibekrave og en hvid, hætteeagtig hovedklædning svarende til de samtidige kvindeportrætter i domkirken.

Portrætterne, der nu har smalle, sekundære profilrammer, synes at være noget reducerede, måske savet ud af en større sammenhæng. Dette kunne forklare hans afskårne hænder og de to billeders lidt uens formater. Portrætternes lette sidevending (vel mod hinanden) taler for, at de er sammenhørende, ligeledes den fælles malemåde, der gør en tilskrivning til Laurits Andersen Riber nærliggende.⁶⁶ Hegelunds billede må være hans mest autentiske portræt og vel et fingerpeg om hans fremtræden på de nu forsvundne *†*epitafiemalerier i domkirken, der vides at have været udført af Laurits Andersen 1591 og 1608 (s. 575f.).⁶⁷ Kvindeportrættet svarer påfaldende til Karine Nielsdatters på domkirkens epitafiemaleri over hende og hendes mand Hans Jessen Søhane, der er signeret af Laurits Andersen Riber 1608 (s. 553 med fig. 376).

Den nærliggende tanke, at de to små portrætter simpelt hen kunne være savet ud af malerier fra domkirkens Hegelundepitafier efter deres nedtagning 1843-45, må dog nok afvises.⁶⁸ Malerierne har snarere haft hjemme i en verdslig sammenhæng. Udelukkes kan det næppe, at de er malet endnu i bispens levetid og påskriften tilkommet efter hans død. Men det sandsynligste må være, at portrætterne er udført i årene efter 1614, og at kvinden derfor er hans tredje kone Anne Andersdatter Klyne, der levede til 1640.⁶⁹ Pastor Hillerups indberetning 1768 nævner intet om portrætterne. Og det må være sandsynligt, at de er kommet til Darum med hans efterfølger, den bekendte historiske samler David Grønlund (præst 1777-84),⁷⁰ og er endt på kirkeloftet.

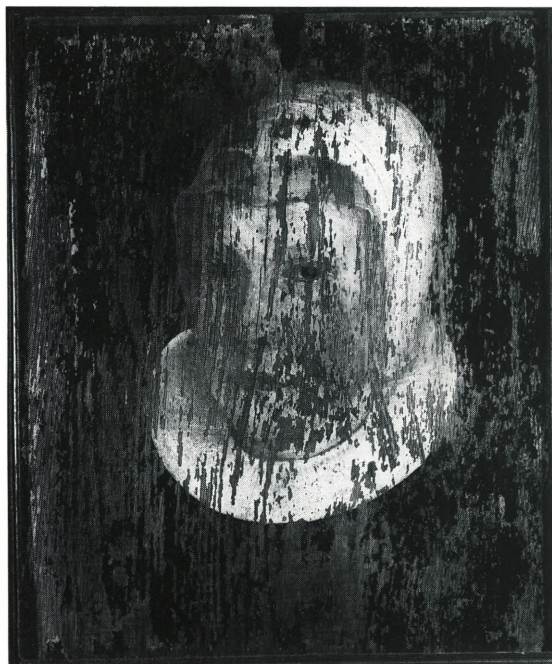

Fig. 50. *Kvindeportræt, formentlig Peder Hegelunds tredje hustru Anne Andersdatter Klyne, o. 1614 (s. 3056, jfr. fig. 49). I Den antikvariske Samling i Ribe. LL fot. 1977. – *Frauenbildnis, wohl die dritte Ehefrau Peder Hegelunds darstellend, um 1614.

Lysekroner, tre fra 1905,¹⁶ ens, idet korets dog er lidt mindre end de to i skibet, der på hængeskuglen har graveret skriveskrift. På den østlige læses: »Skænket af Kristen Andersen Kristensen 1905«, på den vestlige: »Skænket af Thomas Jensen Rasks Enke 1905«.

Klokke, 1785, tvrm. 75 cm, støbt på kirkeje-rens foranledning af Johan Nicolaus Bieber i Hamborg. Klokken har profilering og ornamentale borter på slagring og krone samt indskrifter i reliefversaler. På legemet læses: »Anno 1785 har Termann Øllgard til Bramminge ladet denne Klokke omstøbe«, over slagringen: »Fecit Ioh(annes) Bieber in Hamburo«.⁷¹ Ophængt i slyngebom.

†*Klokker*. 1) Middelalderlig, afleveret ved klokkeskatten 1528 men tilbagegivet kirken.⁷² 2-3) Middelalderlige, to messeklokker, der indtil 1741 hang i messeklokkespiret over skibets østende (jfr. †tagrytter). 4) 1590, nævnt i præstens indberetning 1768 som kirkens eneste, hvorpå der med »munkebogstaver« læstes en

plattysk indskrift: »Jens Nielsen Borgemester tho Warden, Bartholdt Klasen Borger tho Ripen, Ingvard Fransen tho Alderop...A(nn)o 1590 (Jens Nielsen borgmester i Varde, Bartheld Klasen borger i Ribe, Ingvard Frandsen i Allerup...år 1590«. Sproget tyder på, at støberen har været fra hertugdømmet eller Nordtyskland. De nævnte må være folk, som kirken har overladt klokkeanskaffelsen.⁷³

Klokkestolen er gammel, af egetræ.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) 1600'rne, øverste del af en nedslidt sten, 87×119 cm, revnet på midten. Grå kalksten, hvorpå nu kun ses to englehoveder i hjørnerne. Ligger som trappesten foran våbenhusdøren.

2)(Fig. 51), o. 1703, over Laust Frandsens datter, »som død kom til verden« i Lille Darum 14. jan. 1703. Den grå kalksten, revnet på midten, 58×32 cm, optages af højovalt skriftfelt med versaler, i hjørnerne enkle blomster. Tidligere i kirkegulvet, nu indmuret i tårnrummets nordvæg som den østligste af tre.

3) o. 1718, over Peder Thomas Lyngbye, *i Hørby præstegård i Sælland 1. aug. 1673, †i Darum 17. sept. 1709; sognepræst til Darum og Bramminge menigheder i 16 år, provst over Gørding herred i 1½ år. Tillige med hustruen »hæderbårne matrone« Dorthe Margrete Christensdatter Sevel (datter af Christen Sørensen Sevel, jfr. gravsten nr. 4), *23. okt. 1678 i Darum, død efter 4 års ægteskab og 9 års enkesæde 5. nov. 1718.⁷⁴

Grå kalksten, 174×111 cm, nu med en svært læselig indskrift med reliefversaler i stort højovalt felt, omkranset af laurbær, og med bladranker i hjørnerne. Indtil 1887 i skibets gulv ud for prædikestolen,⁷⁵ nu indmuret i tårnrummets sydvæg som den vestligste af to.

4)(Fig. 52), o. 1720, over Christen Sørensen Sevel (jvf. †kisteplade), ordineret til Darum og Bramming sogne 4. okt. 1674, †9. sept. 1703 i Ribe i hans alders 54. år efter 30 års tro tjeneste i Herrens vingård. Sammen med hans »efterladte vidve, hæderlig matrone« Maren Jensdatter

Bramming, †27. aug. 1720 i hendes alders 65. år. De levede sammen i 28 år og avlede 4 børn (jfr. gravsten nr. 5). Det oplyses endvidere, at hun lod stenen lægge over ham, men da indskriften er udført under ét, må den dog først være indhugget efter hendes død.

Grå kalksten, 193×120 cm, med indskrift i reliefversaler i højovalt felt omgivet af laurbærkrans. Nederst i feltet to våbenskjolde, det ene med Korslammet (heraldisk venstre), det andet med fuglehoved over møllehjul og med en fugl som hjelmemærke. I hjørnerne de fire evangelister i helfigur, øverst Mattæus og Markus, nederst Lukas og Johannes, alle med deres symboler og navne på små skriftbånd. Mellem evangelisterne er der rektangulære indskriftfelter med fordybede versaler, øverst et citat efter Rom. 14,8, nederst »Jeg ved at min frelser lever oc hand skal opvecke mig af jorden«. – Grav-

stenen er beslægtet med en sten fra o. 1711 i Farup kirke (Ribe hrd.) og en fra o. 1720 i Henne (s. 1266, fig. 41). Den lå indtil 1887 i koret, ved alteret,⁷⁵ nu indmuret i tårnummets nordvæg, som den vestre af tre.

5)(Fig. 53), o. 1722, over Søren Christensen Sevel, *i Darum præstegård 24. mai 1680, †28. jan. 1698 samme sted i hans alders 18. år. »Og herhos hannem hviler hans søster« Christiane Barbara Christensd(atter) Sevel, *21. aug. 1687, †27. oct. 1722 i hendes 43. år (børn af Christen Sørensen Sevel, jfr. gravsten nr. 4).⁷⁴

Grå kalksten, 172×108 cm, med indskrift i reliefversaler i laurbærindrammet, højovalt felt omgivet af akantusløv og enkelte kurveblomster. I de øverste hjørner siddende engle med palmegrene i hænderne, som holder et lille ovalt skriftfelt mellem sig. Teksten, med fordybede versaler, er hentet fra salme 47,5. Salme 17,15 ses ligeledes i et ottekantet felt nederst på stenen. Feltet omgives af siddende dydefigurer, Troen med kors og bog (til venstre) og Håbet med anker og fugl i hånden. – Gravstenen er i sin hovedform nært beslægtet med stenen over Peder Kraglund i Ribe domkirke (s. 629). Den lå indtil 1887 i skibets gulv nær prædikestolen,⁷⁵ nu indmuret østligst i tårnummets sydvæg.

6)(Fig. 54), o. 1764, over Hans Curtz, *1714 i Darum præstegård, †1764; kaldet til præst 1740 og sjælesørger for Darum og Bramminge menigheder i 24 år. Stenen er lagt af hans efterladte enke Anna Steensdatter, med hvem han levede i 17 års kærligt ægteskab, med 4 efterlevende børn, 3 sønner og en datter.⁷⁶

Gravstenen, af sandsten, 200×69 cm, er et karakteristisk, signeret arbejde fra Bastian Andersen Slesvigs stenhuggerværksted i Tjæreborg. Højrektangulært indskriftfelt med reliefversaler i hele stenens bredde. Øverst holder to engle med palmegrene en stor krone, hvorunder ses et rocailleindrammet Jesumonogram. Nederst understøttes skriftfeltet af en allegori over Tiden, en halvt siddende, halvt liggende vinget genius med skæg. Ved fødderne ses hans le, bag ryggen et timeglas, alt omgivet af bladværk og blomster. Lige over Tidens hoved, indridset i stenen, ses signaturen »BASV« (fig. 55). Motiverne gen-

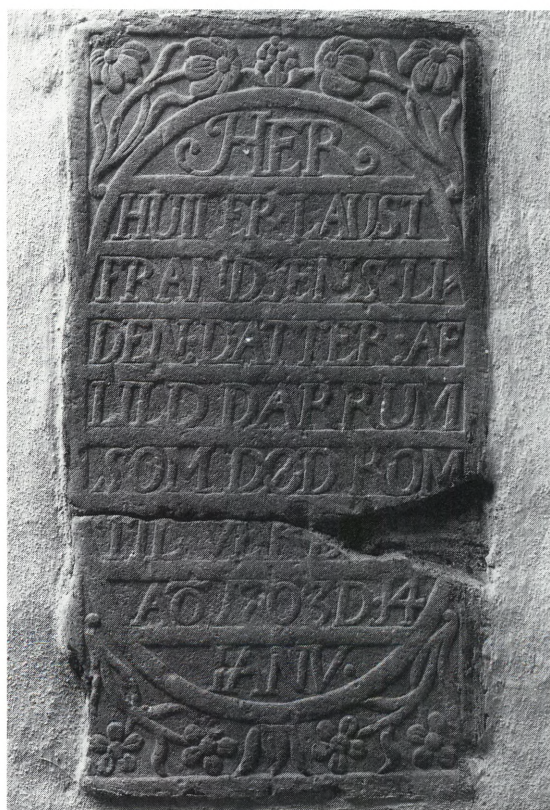

Fig. 51. Gravsten (nr. 2, s. 3057), o. 1703, over Laust Frandsens dødfødte datter, †1703. EN fot. 1988. – Grabstein für die im Jahre 1703 togeborene Tochter des Laust Frandsen. Um 1703.

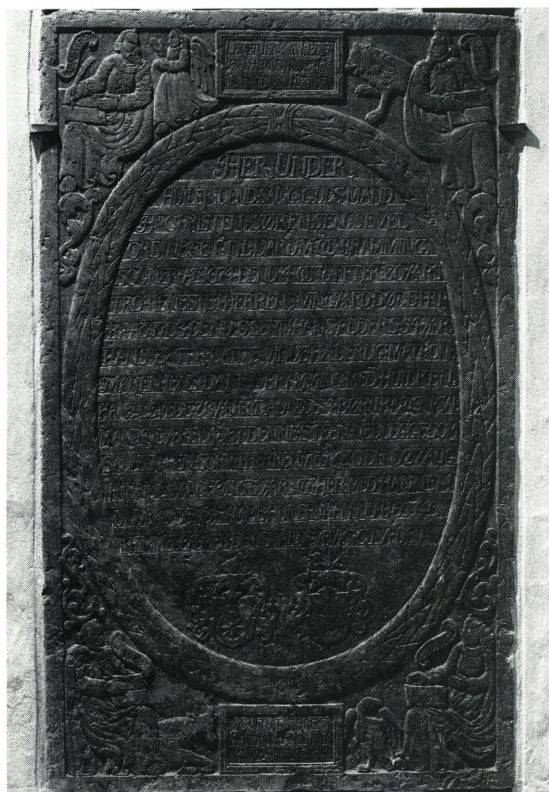

Fig. 52-53. 52. Gravsten (nr. 4, s. 3057), o. 1720, over sognepræst Christen Sørensen Sevel, †1703, og hustru Maren Jensdatter Bramming, †1720. 53. Gravsten (nr. 5, s. 3058), o. 1722, over Søren Christensen Sevel, †1698, og hans søster Christiane Barbara Christensdatter Sevel, †1722. NE fot. 1989. – 52. *Grabstein für den 1703 gest. Pfarrer Christen Sørensen Sevel und seine 1720 gest. Ehefrau Maren Jensdatter Bramming. Um 1720.* 53. *Grabstein für den 1698 gest. Søren Christensen Sevel und seine 1722 gest. Schwester Christiane Barbara Christensdatter Sevel. Um 1722.*

findes på de nært beslægtede mindetavler i Skast kirke (s. 1904, nr. 1, fig. 33) og Sdr. Bork (Ringkøbing amt) samt på gravsten i Jerne og i Sønderho (s. 998, nr. 8, s. 2190 nr. 3). – Stenen var 1768 placeret på kirkegården, på den nørre side af kirken.⁴⁰ Den er nu indmuret i tårnummets nordvæg som den midterste af tre.

Et *†gravminde af træ*, fra 1692, muligvis en gravramme, var ifølge indskrift lagt over Hans Nielsen Thierreborg, som boede og døde i Darum 23. marts 1677 i hans alders 69. år. Han var forudm værge til Darum kirke. Samt hans hustru Kiersten Jesdatter, †12. aug. 1690 i hendes alders 77 år. Dateret »1692« og signeret (af en søn?) »Jes Hansen T(jære)B(org)«. ⁴⁰

En *†kisteplade*, 1703, over sognepræst Christen Sørensen Sevel, †1703 (jvf. gravsten nr. 4), havde latinsk indskrift, udgivet af Peter Terp-

ager 1714. Han blev født i præstegården i Sevel

1. nov. 1649, og efter opdragelse i hjemmet modtog han sin humanistiske uddannelse i Viborg skole. Da han havde studeret i fem år ved Københavns universitet, varetog han i to år andres uddannelse. Han blev 4. okt. 1674 i Ribe viet til præst i Darum. Han levede samdrægtig med sin gode hustru Marie Jensdatter Bramming i et 24-årigt, kærligt ægteskab. Han var en god og redelig far til fire børn, en uangribelig kirkens tjener og et fremragende eksempel for sin betroede flok. Han døde i Ribe 9. sept. 1703 i en alder af 54 år.⁷⁷

To næsten ens *støbejernskors* står på kirkegården vest for tårnet. Begge er sortmalede og har hvide bogstaver.

1) O. 1895. S. F. H. Sørensen, *11. juli 1871 i Tjæreborg, †5 dec. 1895 i Darum. 90×50 cm.

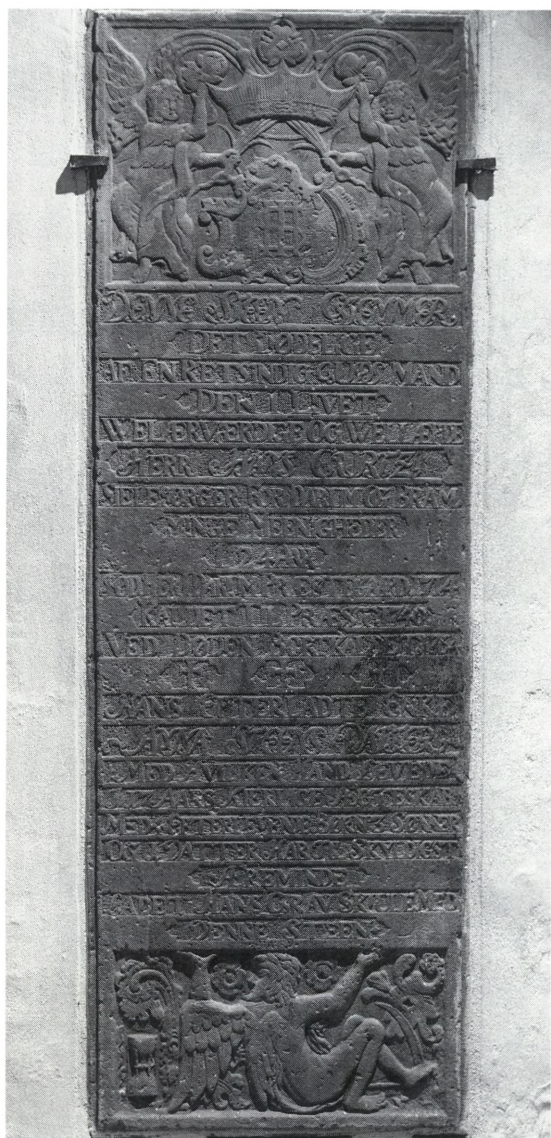

Fig. 54. Gravsten (nr. 6, s. 3058), udført af Bastian Andresen Slesvig, o. 1764, over sognepræst Hans Curtz, †1764. – NE fot. 1989. – *Grabstein für den 1764 gest. Pfarrer Hans Curtz. Eine Arbeit von Bastian Andresen Slesviger, um 1764.*

Type med kløverbldsformet afslutning på korsarmene, på korsstammen smykket med en stjerne. På fodstykket er pånittet en støbt vindmølle.

2) O. 1891, over Johanne Hendriksen, *28. sept. 1841 i Tjæreborg, †12. nov. 1891 i Darum. Samme type og mål som nr. 1, dog uden vindmølle.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862f. *Darum sognearkiv.* Tiendeprotokoller for Darum kirke 1881-1903 og restancelister 1896-1903 (arkivnr. 1982/10). Afskrift af liber daticus 1766-1820 (1987/24).

NM2. *Håndskrifter.* F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1887, s. 189-94. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), 1887 (fjernelse af gotisk inventar), Knud J. Krogh 1967 (arkæologisk undersøgelse), Bernt Kure u. å. (bygning, inventar), Mogens Larsen 1977 (inventar), Lucien Hecklen 1979 (vægpaneler), Kirsten Trampedach 1979, Mogens Larsen 1979 og Jens J. Dalgaard 1979 (kalkmalet panel), Barbara Berlowicz 1979 (nadvorbillede), Lucien Hecklen 1980 (inventar), Sissel F. Plathe 1994 (gravminder).

Tegninger og opmålinger. NM2. Skitse af kirken i landskabet samt opmålinger og tegninger af bygning og døbefont ved Valdemar Koch 1885 (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894). Tegninger af døbefont, apostelfigur, hvælvningsdetalje og alterstagefod ved E. Rondahl 1895. To grundplaner af bygning, tværnsnit af kor og skib samt rekonstruktionsforslag til etaper af kirkens bygningshistorie ved Bernt Kure 1973-74. Grundplan af bygning ved Henrik Jacobsen 1977.

Litteratur. Valdemar Andersen: Thomas Hillerups optegnelser om Darum sogn (= præsteindberetning til biskop Bloch 1768), i *ÅrbRibe*, 1978, s. 199-209. Jacob Helms: *Danske Tufstenskirker I-II*, 1894. P. J. Nielsen: *Fra Darum sogn*, Esbjerg 1925, s. 43-51.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen

Fig. 55. Detalje af gravsten nr. 6, o. 1764, med Bastian Andresen Slesvigs signatur, over sognepræst Hans Curtz, †1764 (s. 3058). EN fot. 1988. – *Grabstein, um 1764 (vgl. Abb. 54), Ausschnitt mit der Signatur des Steinmetzen Bastian Andresen Slesviger.*

Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg, Sissel F. Plathe (gotiske (†)altertavler) og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Sissel F. Plathe. Tysk oversættelse: Bodil Moltesen Ravn. Redaktionen afsluttet juni 1994.

¹ ActaPont. III 2275, VII 6089; Repert. 2. rk. 9127.

² DiplDan. 2. rk. I, 404.

³ DiplDan. 2. rk. II, 328.

⁴ Således 1330; DiplDan. 2. rk. X, 218.

⁵ ActaPont. III, 2248 og 2275, VII, 6089; Frederik I.s Registranter 323 og 334. Sml. KancBrevb. 26. maj 1554.

⁶ Repert. 2. rk. 9127.

⁷ H. K. Kristensen: Varde Syssels Kirkestol, i Årb-Ribe. 1940, s. 102.

⁸ Kronens Skøder II, 476.

⁹ Proprietær Øllgaard, Bramminge Nygård, nævnes som kirkeeejer o. 1860, da han skænkede to malerier til Den antikvariske Samling i Ribe (jfr. s. 3056). Om han på dette tidspunkt var eneejer eller kun havde del i kirken, kan ikke afgøres.

¹⁰ Darum sognarkiv. Tiendeprotokoller for Darum kirke 1881-1903 samt restancelister 1886-1903 (arkivnr. 1982/10).

¹¹ P. J. Nielsen: Fra Darum sogn, Esbjerg 1925, s. 43-51.

¹² H. A. Brorson: Visitatsberetninger og breve, udg. ved L. J. Koch, 1960, s. 60. Brorson skriver: »Ønskeligt var det derfor, om proprietærerne kunne få allernådigst ordre på sådanne dage under stor straf ikke at måtte kalde deres bønder til hovarbejde eller rejser; thi det er dog tungt, når man ofte har rejst mange mile med stor vanskelighed, og dog ikke kan komme bonden i tale for deres husbonds skyld«.

¹³ DaFolkemSaml. 134 2694 Møller.

¹⁴ DaFolkemSaml. 1906/23 2697 Kragelund.

¹⁵ Mønterne opbevares i Den kgl. Mønt og Medaillesamling (F.P. 3581).

¹⁶ Synsprotokol 1862f.

¹⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke-og præstegårdssyn 1793-1810 (C 4.704-08).

¹⁸ LA Vib. Ribe stifts- og købstadsprovsti. Synsprotokol 1813-28 (C 36A.13)

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

²⁰ Udtrykket »stette« bruges her – som så ofte i Vestjylland – i to betydninger: dels om en ganglåde med murede piller, dels om selve de murede piller.

²¹ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe-Gørding hrdr.s provsti. Synsprotokol 1862-1911 (C 37.4-6).

²² Om gravskikke i ældre tid, se P. J. Nielsen.

²³ Ifølge P.J. Nielsen fandt kirkegårdens nyregulering dog først sted 1886.

²⁴ Indberetning ved Knud J. Krogh november 1967.

²⁵ Sml. murblændinger med tilsvarende trappefrise i Kalvslund og V. Vedsted kirkes nordside (Ribe hrd.).

²⁶ Jfr. DK. SJyll. s. 2712 med henvisning til sønderjyske paralleller.

²⁷ I skibet bærer de 12 østre spærfag samt 16. og 17. fag spor af den ældste konstruktion. De sidste to fag er flyttet, idet 14 fag svarer omtrent til skibets oprindelige længde.

²⁸ RA. DaKanc. D 29. Koncepter og indlæg til jyske tegneiser, 1699-1771.

²⁹ Ifølge Danske Atlas blev det »lidet tårn«, som »kirken ej kunne bære«, nedtaget allerede 1736.

³⁰ Om de mange sønderjyske tagryttere sml. oversigten i DK. SJyll. s. 2704-05.

³¹ I argumentationen indgik, at kirken lå »på marken uden for byen« og derfor var »så meget mere exponeret onde menneskers valgt«.

³² LA Vib. Ribe amts østre provsti. Synsprotokoller 1829-61 (C 45.4-8).

³³ Da Atlas.

³⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Gørding herred 1592-1784 (C 4.30).

³⁵ LA Vib. Bramminge hovedgårds arkiv. Dok. vedr. kirkerne 1767-1857 (G 476.82).

³⁶ Tre indberetninger 1979 ved Mogens Larsen, Jens J. Dalgaard og Kirsten Trampedach.

³⁷ Sml. den kalkmalede karikatur af »Jeppe murer« i Vordingborg kirke. DK. Præstø, s. 175 og Henrik Græbe i Danske kalkmalerier, Gotik 1375-1475, 1985, s. 64-65.

³⁸ Gellerupholmsamlingen kendes gennem Henry Petersens notesbog, IV, 15, 1895; Tøger Teilmans notesbog: Fortegnelse over Antikvitet Samlingerne på Gjellerupholm, 1. april 1900 (privateje) og Jørgen Orløks fortegnelse over godsejer Teilmans samlinger på Gellerupholm 1906 (afskrift 1915, nu i Varde Byhistoriske Arkiv).

³⁹ Søjlerne svarer til prædikestolens og må derfor, som denne, dateres i tilslutning til det på fontehimlen overleverede årstal.

⁴⁰ Valdemar Andersen: Thomas Hillerups optegnelser om Darum sogn (= præsteindberetning til biskop Bloch 1768), i ÅrbRibe, 1978, s. 199-209.

⁴¹ NM2. Brev fra Tøger Teilman 9. sept. 1887.

⁴² Die Kunstdenkmäler des Kreises Südtondern, Berlin 1939, s. 48, fig. 93. Maria er her spejlvendt i forhold til Darum.

⁴³ Af Helms (1873) oplyst at være 2 alen høj.

⁴⁴ På kronens højre side er sekundært boret et horisontalt hul ind i kronens yderkant.

⁴⁵ H. K. Kristensen: Fra Vester Nebel kirke, i Årb-Ribe, 1980, s. 517. For bestemmelse af hørælredet takkes venligst Mariann Ploug, Varde museum.

⁴⁶ Billedet er gengivet i Carsten Teilman Hald: Vestjyske adelsfolk. Den Gjellerupske samling, Varde 1966, s. 13. Det er angiveligt taget (på Gellerupholm) ca. 1900, men mere troligt på Armvanggård inden branden 1893.

⁴⁷ Scenen omtales således også af Henry Petersen (1895), Tøger Teilman (1900) og Jørgen Olrik (1906).

⁴⁸ Nu i Annenmuseum i Lübeck.

⁴⁹ Selv om Jesus her er ikklædt kjortel, og både moder og barn er spejlvendt i forhold til Darum, er Marias ansigtsform og -træk samt barnets karakteristiske hovedform så godt som identiske. Madonnaen fra Møgeltønder kan have været placeret i et skab med tilsvarende relieffer som i Darum. Det bevarede fødselsrelief i Møgeltønder stemmer også meget godt overens med beskrivelsen af det nu forsvundne fra Darum.

⁵⁰ Carsten Teilman Hald: Vestjyske adelsfolk. Den Gjellerupske samling. Varde 1966, s. 8.

⁵¹ Jørgen Olrik 1906, jfr. note 38.

⁵² NM2. Notat af Chr. Axel Jensen om auktion på Gellerupholm 10. marts 1915.

⁵³ Helms (1873) opgiver begges høje til 1½ alen.

⁵⁴ Jfr. også ↑sygesæt i Seest og Hjarup (s. 2595, 2624) samt Holger Rasmussen: Gammelt dansk tin, 1987, s. 40f.

⁵⁵ S. 1119, 1253, 1328, 1538. Jfr. også stagerne i Tvilum klosterkirke (DK. Århus, s. 3423).

⁵⁶ Beckett: DaKunst. I, 234.

⁵⁷ Jfr. Die Kunstdenkmäler des Kreises Südtondern, Berlin 1939, s. 123 med fig. 165.

⁵⁸ Jfr. Merete Bergild og Jens Jensen: »Nykirkemesteren« – Jens Mortensen og hans træskærerarbejder i iyske kirker omkring midten af 1600'rne. I ÅrbRibe, 1987, s. 34f.

⁵⁹ Jfr. også fontehimle i Møgeltønder (DK. SJyll., s. 1314) samt i Hee og Stadil kirker (Ringkøbing amt).

⁶⁰ Jfr. H. K. Kristensen: Fontehimmel og kirkevæрге, i ÅrbRibe, 1968, s. 59f.

⁶¹ Jfr. Marie Mauquoy-Hendrickx: Les estampes des Wierix, Bruxelles 1978, nr. 868.

⁶² Om Jens Asmussen jfr. også Birgitte Bøggild Johanssen: Hvorledes Odense Domkirkes prædikestol blev til tre, i NM Arb. 1994.

⁶³ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog.

⁶⁴ Der synes ikke ved denne tid at have eksisteret nogen snedker i Ribe, hvis navn kunne passe på sådanne initialer.

⁶⁵ Museets indførsel anfører blot, at billederne havde ligget på kirkeloftet og var skænket af kirkeejeren, proprietær Øllgaard på Bramminge Nygård. I betragtning af det lave museumsnummer må overdragelsen være sket få år efter Den antikvariske Samlings stiftelse 1855, hvorfor den nævnte kirkeejer har været Niels Øllgaard (†1874).

⁶⁶ Jfr. Merete Bergild og Jens Jensen: Rosenholm-skabet og dets mestre Mikkell van Groningen og Laurids Andersen Riber, i Fra Randers Amt 1987, s. 29f.,

samt Ebbe Nyborg: »Hans og Sten Maler af Ribe«. Om Ribes malermiljø og dets »marked« i 1600'ernes Vestjylland. I Synligt og usynligt, Studier tilegnede Otto Norn, 1990, s. 144.

⁶⁷ Det afviger noget fra portrættet i domkirkens serie af bispemalerier, der må anses for en ret sen kopi, og som vel næppe er udført efter Darum-billedet eller et dermed sammenhørende originalmaleri (jfr. s. 490 med fig. 324).

⁶⁸ Dels passer bispens håndstilling ikke med den oftest bedende attitude på epitafiemalerier, dels ville påskriftens form være utænkelig i en sådan sammenhæng. At påskriften skulle være kommet til så sent som efter 1843-45, udelukker skrifttypen.

⁶⁹ I det mindste Peder Hegelunds maleri må i så fald tænkes udført som kopi af et da eksisterende portræt fra hans levetid, men snarest er vel begge billeder da kopierede. Præget af Laurits Andersens malemåde kan i så fald skyldes, at han var mester for de nu forsvundne originalportrætter, hvilket ville være yderst sandsynligt i betragtning af bispens fra hans almanakoptegnelser kendte forkærlighed for Laurits Andersen som maler. En kopiering (efter 1614) kunne eventuelt skyldes en anden maler, men også Laurits Andersen selv kan komme på tale, skønt han da var flyttet fra Ribe og boede i Århus. Jfr. Merete Bergild og Jens Jensen (jfr. note 66), s. 29f.

⁷⁰ Han havde forinden i 30 år været residerende kapellan ved S. Katrine kirke i Ribe og har således haft rig mulighed for at erhverve sådanne gamle portrætter i byen.

⁷¹ Jfr. Robert Körner: Zur Geschichte der Glockengiesser in Hamburg, Hamburg 1905, s. 41 f., og C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere, 1882, s. 50.

⁷² RA. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29. Reg. 108 A nr. 21. Jfr. Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt 1526-29 og 1601, i ÅrbRibe., 1984, s. 168.

⁷³ Jfr. en klokke fra 1636 i Brørup kirke (s. 2730), hvor en anden Vardeborgmester var involveret. Om Jens Nielsen se C. Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, Varde 1942, s. 261, 280. Det ville være nærliggende at opfatte Ingvar Frandsen som kirkevæрге, men stednavnet Allerup må formentlig henføres til Sneum sogn.

⁷⁴ Suppleret efter præsteindberetning til biskop Bloch 1768 (jfr. note 40).

⁷⁵ Jfr. note 11 og 40.

⁷⁶ Gennem deres datter Kristine blev de morforældre til Steen Steensen Blicher.

⁷⁷ P. Terpager: Appendix inscriptionum Ripensium, 1714.